

4
880
H-15-P

ҲАЗРАТ-И

НАВОЙИЙНИНГ

ЭЪТИҚОДИ

Ҳулийбег
устамай

Ч 262

890

H-15-P

~~Ўзбек филологияси
факултети
ОҚУВ ҶАМ~~

ҲАЗРАТ-И
НАВОЙИЙНИНГ
ЭЪТИҚОДИ

5/1

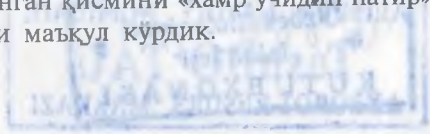
10974
ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИ
ТОШКЕНТ
TOSHIQ TAU
KULUBXONASI MARKAZI

Тошкент
«EXTREMUM PRESS»
2010

Қазақстан Республикасы
Мәдениет және спорт
Министрлігі

Академик Алийбег Рустамий «**Навойийнинг маънавий олами**» деган китобга тартиб бермоқда. Сиз азиз китобхонга мазкур китобнинг **Ҳазрат Алийшер Навойийнинг эътиқодига** бағишланган қисмини «хамр учидин патир» сифатида тавсия қилишни маъқул кўрдик.

ISBN 978-9943-369-07-8

© «EXTREMUM PRESS»
нашриёти, 2010 й.

ТАҚДИМ

Истиқлол шарофати ва Президентимиз саъю ҳаракати туфайли маънавий меросимиз, жумладан Навойийнинг фаолияти ва ижодини оммалаштириш имконияти туғилди. Юртбошимиз Навойийга ҳақли равишда юксак баҳо берди:

Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуғ зотлардан яна бири – бу Алишер Навоий бобомиздир. Биз унинг муътабар номи, ижодий меросининг боқийлиги, бадий даҳоси замон ва макон чегараларини билмаслиги ҳақида доимо фахрланиб сўз юритамиз.

Алишер Навоий халқимизнинг онги ва тафаккури, бадий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намояндаси, миллатимизнинг ғурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир. Таъбир жоиз бўлса, оламда туркий ва форсий тилди сўзловчи бирон бир инсон йўқки, у Навоийни билмаса, Навоийга садоқат ва эътиқод билан қарамаса.

Агар бу улуғ зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир.

Инсон қалбининг қувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилади. Она тилига муҳаббат, унинг беқиёс бойлиги ва буюклигини англаш туйғуси ҳам бизнинг онгу шууримиз, юрагимизга аввало Навоий асарлари билан кириб келади. Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз¹.

Бу ҳол эътиборимизни академик Алийбег Рустамий таъриф қилаётган Навоийнинг маънавий олами деган китобига тортди ва шундан Навоийнинг эътиқодига бағишланган қисмини “хамр учидин патир” тарзида чоп қилишни маъқул кўрдик.

¹ Ислоҳ Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент, “Маънавият” – 2008, 47-48-саҳифалар.

ЭЪТИҚОД

Эътиқод ақийдага эга бўлишдир. Ақийда бир нимани дилдан қатъиян чин деб билишдир. Бирор соҳага оид ақийдалар мужмуи **ақойид**¹ деб аталади. Ўзбек тилининг хусусиятига кўра арабчада **ақойид** ишлатилиши вожиб бўлган тақдирда ҳам ўзбекчада **ақийдани**² ишлатиш жойиздир. Илм оламида борлиқ, унинг таркиби, иши ва оқибати, инсон ҳақиқати, қисмати, камоли ва маърифати ҳақида турли ақийдалар мавжуд.

Ҳазрат-и Навойийнинг³ диёнати, яъни динию барча фаолияти ислом ақойидининг тарийқат мартабасига асосланган.

ҲАЗРАТНИНГ ДИЁНАТИ

Ҳазрат-и Навойийнинг диёнати ҳамма замон, ҳамма маконнинг ҳамма халқлари, айниқса мусулмонлар учун яхши ўрнақдир. У ислом ибодатию муомаласи, ахлоқу одобига аъло даражада амал қилди, ўзини бутунлай мамлакат тараққийси ва эл хизматига бағишлади. Шунинг учун унга “Низомиддин” лақаби берилди. Бу лақабнинг берилишига сабаб бўлган амалларни Хондамирнинг “Макориму-л-ахлоқ”идан билиб олишимиз мумкин:

“... Бу обидлар ва бандалар **паноҳининг**⁴ жумъа намозини ва бошқа намозларни жамоат билан ўташда

¹ Ақойид ақиданинг куплиги.

² Совет даврида моддийчилик таълимотига биноан ақийда сўзи ҳам шакл, ҳам мазмун жиқатидан ноқис бўлган дунёқараш деган сўз билан алмаштирилди.

³ Ҳазратнинг тахаллуси имлоси ҳақида қаралсин: Алийбег Рустамий. Ҳазрат-и Навойийнинг номлари. Шарқ классик филологияси, Илк тўплам, Т., 2009. — 42-49-с.

⁴ Яъни Навойийнинг.

гайрати шу даражага етган эдики, Марғаний боғида гоятда зийнатли бир масжид бино қилиб, ўз замонининг атоқли қориларидан Хожа Хофиз Муҳаммад Султоншоҳни имом белгилади ва ўзи у ерда беш вақт намозга ҳозир бўларди. ...Шунингдек мазкур боғ қаршисида ҳам бир маҳобатли масжид қурган, ҳақиқатан, бу бинонинг дилкушо фазоси қуручи қалбнинг поклигидан дарак беради. ...

Бу хайрли бинолар қуручисининг қайта қурган масжидларидан бири Ҳирот Масжид-и Жомиидир ... Бу муборак жойни Султон Абулфатҳ Гиёсиддин Муҳаммад ибн Сом давлатининг охириги кунларида қура бошлаган эди. Бу олий бинони қуриб тамомлашдан илгари вафот қилди. Ўринбосари бўлган биродари Султон Шиҳобиддин ишни давом эттирди. Аммо ўғли Гиёсиддин Маҳмуд подшоҳлик тахтига ўлтиргандан кейин қурилишни тамомлади. Бир қанча вақт шу ҳолда ўтди. Чингизхон хуружи ва Хуросоннинг харобликка юз тутиши муносабати билан бу олий манзил ҳам хароблашди. Тузатиш ва қайта қуриш ишларини бажариш малик Гиёсиддин Куртга тўғри келди. Бунинг ўлумидан кейин ўғли Малик Муизиддин Ҳусайн безатиш ишларини тугаллади. Ҳазрат-и хоқон Саид Мирзо замонида Амир Жалолиддин Фирузшоҳ таъмир қилди ...

Султон-и Соҳибқирон салтанати даврида, Мақсура суффасининг айвони қаттиқ зарарланди, гумбазнинг шипи харобалашди. Юксак деворлари намозхонлар белидек букулди, пилпоя устунлари сажда қилучилар каби юзини ерга қўйди. Оқ ганжлар баланд шиплардан кўчиб тушди, қора тупроқлар саҳн юзасида тўпланди.

Мана бу ҳол у илҳоми илоҳийнинг равшан кўнглида жой олиб, у бинони қайта қуришга бел боғлади. Подшоҳи исломдан ижозат олиб, буюк машойихларнинг муқаддас арвоҳидан мадад тилаб, 903 йил шаъбон ойида гумбазни ва “Мақсура” тоқини очишга амр қилди. Шундан кейин ўтқир меъморлар ва диққаткор муҳандисларнинг маслаҳати билан илгаригисидан мустаҳкамроқ қилиб қуришга буюрди. “Мақсура суффаси”нинг икки томонига иккита юксак айвон

вужудга келтирилиб, бунинг туфайли катта тоқ сўянчиққа эга бўлди ва мустаҳкамланди. Ва у буюк қуручи бинонинг тезда тамомланишига қаттиқ аҳамият берганлиқдан, ҳар куни иш бошига ташриф қилар, кўпинча этакни бар уриб, мардикорлар қатори ишларди. Ҳар неча кунда меъморлар, усталар, балки барча хунармандларга қийматбаҳо тўнлар кийгизар ва беҳад инъом ва эҳсонлар билан уларни шодлантирарди.

Шундай қилиб, уч-тўрт йилда битадиган иш олти-етти ойда тугади. Мақсура айвонининг баландлиги, Амирнинг ҳимматига мувофиқ, илгаригисидан олти-етти зар ортди. Ишнинг асли охирига етиб, бинонинг асоси мустаҳкамлангач, устки томондан безаш ва кўркамлаш фикри қўзғолди. Қилинган ишорат юзасидан, билимдон муҳандислар, ишчан кошитарошлар, хунарманд наққош ва сангтарош усталар безаш ишига жиддий киришдилар. Қилинган тахминларга қараганда беш йилда бажариладиган ишни бир йил ичида тамомладилар.

Тоқ ва равоқларнинг ҳар томони мусулмон ва хитой услубида зийнатланди ва ҳалланди. Сафобахш суфаларнинг саҳнлари ажойиб санъат ва ғаройиб ихтиролар билан бошқа бинолардан мумтоз ва мустасно бўлди. Баланд гумбазларнинг шиглари яхшиларнинг нома-йи аъмолидек оқлик ва равшанлик қозонди. Айвонлар деворининг пастки айланаси қизил тошлар билан беркитилиб мустаҳкамланди.

Илгариги минбар ёғочдан ишланган ва синиб қолган эди. Софдил Амирнинг кўнгли мармар минбар ясашни тақозо қилди. Улуғ даргоҳ мулозимлари қидира-қидира Хон вилоятидан мармар тош топдилар, эгасига батамом нархини тўлаб, бу жойга келтирдилар.

Устод Шамсиддин сангтарош бу тошдан минбар ясашга киришди. Олий насабли Амирнинг ҳимматлари соясида шундай бир минбар қурилдики, оламни безовчи куёш хатиб каби ҳар тонг кўк осмон минбарига чиққанда бу минбарнинг тенги ва ўхшашини кўрмайди ...

Хулоса: бу жаннатмисол масжидни безаш ва пардозлаш ишлари тамом бўлгандан кейин, 905 йил шаъбон ойи 14-си чоршанба куни, тадбир эгаси Амир ош тортиш маросимини ўтказиб, хатиб, имом,

воизлар, қорилар, мугаваллий, ходимлар, усталар ва иморат ишчилари бу маросимга чақирилиб, зиёфат маросимлари амалга оширилди. Қарийб юз кишидан иборат гуруҳнинг қобилиятли қоматлари қийматбаҳо пустинлар, аъло чакманлар ва бошқа хил кийим-кечаклар билан безатилди ...

... Бу Амирнинг ҳиммат қўли билан қурилган ҳар бир масжид тўғрисида алоҳида тафсилот бериб борилса, бу қисқа рисола узайиб кетади. Шунинг учун бошқа масжидларни фақатгина санаб ўтилади:

Сари пули Инжил масжиди, Тали Қутбон масжиди, Сари кучаи Улуғ ота масжиди, Сари кучаи Амир Ислон масжиди, Чаҳорсуқи Мирзо Алоуддавла масжиди (“Қушки жаҳоннамой” томонида), маҳаллаи Қаландарон масжиди, “Боғи Зоғон” ичидаги масжид, маҳаллаи Тархониён масжиди, маҳаллаи Мир Одил масжиди, Пули корд масжиди жомии, Идгоҳ қишлоғидаги масжиди жомии, Баҳра қишлоғидаги масжид, Исфизор масжиди жомии, Ғурдаги масжид, Қушнаж қишлоғи масжиди жомии, Сарахс масжиди, Кароти Таршиз масжиди, Астробод масжиди жомии. Булардан бошқа бино қилинган барча мадраса, хонақоҳ ва рабобларда ҳам масжид қурилган.

... Олий жаноб Амир закот ва садақаларни адо қилишда ҳам зўр ғайрат кўрсатарди. Бироқ бу сўзларни ёзғучига аниқланишича ул ҳазратнинг хазинасида йил давомида закот вожиб бўладиган миқдорда маблағ тўпланмасди. Чунки мулозимларнинг қўлига нимаки тушса, тездан кишиларга инъом бериш йўли билан сарф қилинар ёки бинокорлик ишларига кетарди. Шунинг билан бирга Амирнинг шарафли суҳбатига етишган азизлар муҳтож кишилар номини арз қилар, ул ҳазрат ҳам аҳволига қараб инъомлари, емишлари билан шундай кишиларни баҳраманд қиларди.

Шу билан бирга ҳар вақт катта миқдордаги маблағни ишончли мулозимлардан бирига бериб қўяр, олийҳазрат отда келаётган пайтда бирор муҳтожга кўзлари тушиб қолса, у киши улошиб берарди.

Рамазон ойида олий макон Амир хайрот ва садақанинг миқдорини имкон борича орттиришга тиришарди. Одатий шилонда қўй ва унинг керак —

ярогини кўпайтирарди. Ҳар кечаси улуг сайидлар, замона олимлари, олий мартабали амирлар ва баланд даражали садрлардан кўпгина киши Амир ҳузурида ифтор қилишарди. Ул ҳазрат меҳмонларни риоя қилиб, овқатни ўзлари тортарди. Шундан кейин таом ейишга қўл узатарди. Мажлисдан жой тополмай қолган кишиларни ташқарида туриб зиёфат қилиш учун бир нечта кишиларни белгилаб кўяр эди. Шунинг билан бирга уларга ўз ҳузуридан ҳадиялар чиқарарди. Узоқ ва яқиндаги фозиллар, шоирлар, фақир ва заифлар ва етимларнинг кўнглини инъом ва тўнлар билан кўтарарди, балки ҳамма табақадаги кишилар (хавос ва авом)ни ўзининг поёнсиз инъом ва эҳсон емишидан узлуксиз равишда баҳраманд қиларди.”¹

ҲАЗРАТ ИСЛОМ ҲАҚИДА

Ҳазрат-и Навоий барча фаолиятини, жумладан адабий ижодини миллатнинг ривожига, унинг келажагининг хайрли бўлишига қаратди. Унинг ҳамма асарларининг тарбиявий жиҳати салмоқлидир. Шоир авлоднинг салоҳиятини таъминлаш, уларни залолатдан сақлаб сирот-и мустақимга ҳидоят қилиш мақсадида Ислом таълимига “Сирожу-л-муслимин” деган махсус назмий рисолани ҳамда “Хайрату-л-аброр”даги иккинчи мақолатни бағишлади. Буларда Исломни қандай тушуниш ва унга қандай амал қилиш кераклиги ўргатилади. Ислом ҳақидаги Ҳазрат-и Навоий баён қилган маъно аҳлига мансуб ўта муҳим маънавий маълумотни “Хайрату-л-аброр”дан ўрганайлик:

Иккинчи мақолат Ислом бобида-ким, али:флари² амнийат боғининг сарвлари дурур-у си:ни³ саодат қасрининг кунгураси ва ломи⁴ латофат гулчеҳрасининг

¹ Хондамир. Макориму-л-ахлоқ. Порсо Шамсиев нашри, 42-49-с.

² Ислом сўзида иккита алиф бор. Биринчиси сўз бошида бўлиб, “и”ни билдиради. Иккинчиси “л” билан “м” орасида бўлиб, “о”ни билдиради.

³ Си:н “с” деб ўқиладиган ҳарф.

⁴ Лом “л”ни билдиради.

сунбул-и зулфи-йу ми:ми¹ маҳаббат² машъалининг
ну:ри³ ва ул сарвлар соясида талаб камандин солмоқ
ва ул сунбул-и зулфни ҳабл-и мати:н⁴ қилмоқ ул
машъал ну:ри била кўз йорутмоқнинг тарғи:би⁵.

олам аро халқни йаздон-и⁶ пок
аҳл-и нажод этти-йу аҳл-и ҳалок

бу бирисин обид-и асном⁷ бил
ул бирисин зумра-йи Ислом бил

куфр эли йўл топти маломат сари
зумра-йи Ислом саломат сари

ул бирига вайл⁸ эви бўлди мақом
зумра-йи Исломға дору-с-салом⁹

кишвар-и Ислом-ки маъду:д¹⁰ эрур¹¹
халқи анинг ҳар неки мавжу:д эрур

боштин оёқ барча мусулмон эмас
ким-ки мусулмон муни йолғон демас

шартлари бор-дурур Исломнинг-
ким ани билмас бириси омнинг

¹ Ми:м “м”ни билдиради.

² Бу сўз ҳозир муҳаббат тарзида ишлатилади.

³ Сўзнинг ҳарфларига шоирона маъно бериш санъат ҳисобланади.

⁴ Ҳабл-и матин — мустаҳкам арқон. Бу ибора Ислом, жумладан қуръонга нисбатан залолат ботқоғидан чиқишнинг энг ишончли воситаси деган маънода қўлланади.

⁵ Ҳазрат Исломнинг гайришоирона мужаз баёнини **Сирожу-л-муслими:нда**, муфассал баёнини Бобур **Мубаййин**да берган. Толиб Ислом хусусида соғлом илмий маълумот олиш учун мутолаани шайх Муҳаммад Содиқнинг чоп қилинган ва қилинаётган асарларидан, **Усмонхон Алимовнинг IX-XI асрларда Самарқандда калом илмининг ривожланиши (Мовароуннаҳр, 2007)** ва **Зухриддин Ҳусниддиновнинг Ислом (Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000)** китобларидан бошлаши керак.

⁶ Йаздон — Худо.

⁷ Асном — “санам”нинг кўплиги. Санам — маъбуд ҳайкали ёки сурати.

⁸ Вайл — надомат оҳ-воҳи.

⁹ Дору-с-салом — саломатлик уйи.

¹⁰ Маъду:д — чекланган.

¹¹ Остин-устун икки нуқта чўзиқликни билдиради. Мумтоз ўзбек тилида қисқа-чўзиқликда фарқ қиладиган сўзлар бор. Масалан, “ишқ сузи”-да “сўз” гап, “ишқ сў:зи” да куйдириш дегани.

муслим эрур “ман сали:ма-л-муслиму:н”¹
йуз илиг-у тил бу иш ичра забун
кўр-ки бу иш ким илигидин келур
йоки бу сўз ким тилидин очилур
тилни хирад лол топар бу маҳал
йўқ-ки тил-ўқ лол илиг дағи шал
эйла-ки² бу шартлар имкони бор
шартдин айру дағи аркони³ бор
беш йасамиш Тенгри таборак⁴ ани
деса бўлур хамс-и муборак ани
англағил арконини беиштибоҳ⁵
аввали “Илло-лоҳ” ила “ло илоҳ”⁶
йана Муҳаммадни бил анга расу:л⁷
бер мунга тануғлуғ-у⁸ қилғил қабул

¹ Йъъни улки, мусулмонлар омон булурлар. Бу ҳадис-и шарифнинг бош қисмидир. Байтнинг иккинчи мисрасида ҳадиснинг давоми туркийда айтилган. Кейинги икки байтда ҳадиснинг шарҳи берилган. ҳазрат бу ҳадиснинг аслини туркий шарҳи билан Арбаъинда берган:

ал-Муслиму ман салима-л-муслиму:на мин йадиҳи ва лисониҳ, йъъни қулидан ва тилидан мусулмонлар омонда бўлган мусулмонлардир. Шарҳи:

ким мусулмонлиғ айласа даъво
чин эмас гар фидо қилур жонлар
ул мусулмон дурур-ки сали:мдур
тили-йу илгидин мусулмонлар

² Эйла-ки ... бор — бор бўлганидек.

³ Аркон — “рукн”нинг кўплиги. “Рукн”нинг луғавий маъноси устун бўлиб, асил маъносида ҳам қўлланади. “Ислом аркони” дейилганда Ислом бино шаклида тасаввур қилинади. Аниқ таъбир “Ислом биносининг аркони” бўлади.

⁴ Таборак — таборака — қутлуғ бўлмиш.

⁵ Беиштибоҳ — шубҳаланмасдан.

⁶ Яъни ло илоҳа илло-лоҳ — Аллоҳдан ўзга маъбуд йўқ. Бу калима-йи тавҳид, яъни ҳақ таолонинг бирлигини изҳор қилиш таъбири.

⁷ Яъни Муҳаммадун расу:лу-л-лоҳ — Муҳаммад Аллоҳнинг элчисидир.

⁸ Тануғлуқ — гувоҳлик. Бу сўзда “у”нинг талаби билан “қ” “ғ”га айланган. Мазкур икки таъбир олдиға “ашҳаду” — гувоҳлик бераман деган сўз қўйилади. “Ашҳаду”дан сўнг биринчисида боғловчи “ан”, иккинчисида “анна” келади. Буларнинг ҳар иккиси “-ки” маъносидадир. “Ан”нинг “ло”га қўшиб “алло” деб айтилиши бор. “Ашҳаду ан” ва “ашҳаду анна” деб бошланган бу таъбирлар калима-йи шаҳодатта айланади.

Аллоҳ Аллоҳ бу не икки калом-
 ким ики оламға-дур андин низом
 лавҳ уза аввал муни¹ йозиб қалам
 жаннат эшигида дағи бу рақам
 ҳалқа-йи хотам² киби чарх-и бари:н³
 ул⁴ бўлубон йузида нақш-и ниги:н⁵
 йоки бу хат зевар-и хотам бўлуб
 хотам-и гардун йукидин хам бўлуб
 нофийа⁶ “ло”сидин айтиб “ло илоҳ”
 нафй⁷ неким мумкин эрур мосивоҳ⁸
 “илло-ллоҳ” айлабон исботини⁹
 айн-и вужу:д англатибон зотини
 буки расу:л ўлди Муҳаммад анга
 йузланиб иқбол-и муаббад¹⁰ анга
 амр ила наҳйини байон қилғали
 лутф ила қаҳрини айон қилғали
 хайр-и расу:л бўлмоғи Тенгрига хост¹¹
 ҳар не рисолат-ки қилиб борча рост

¹ Яъни калима-йи тавҳидни. Буни ёзган қалам азалий қалам бўлиб, лавҳ каби маънавий мавжуддир.

² Хотам — муҳрли узук.

³ Уфуқ эътибори билан **чарх-и барин**, яъни юксак осмон доираси хотам ҳалқасига ўхшатишган.

⁴ Мазкур калима.

⁵ Ниги:н — мазкур хотам.

⁶ Нофийа — инкор сўзи.

⁷ Нафй — инкор.

⁸ Мосивоҳ — ундан, яъни Ҳақ таолодан ўзгаси мумкин инкор қилинади. Вужуди ўз-ўзидан бўлиб, ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган **вожибу-л-вужу:д ли-зотиқи**, қисқача “вожиб” дейилади. Бу Ҳақ таолонинг вужуди. Вужуди ўзгага боғлиқ бўлганни **мумкину-л-вужуд**, қисқача “мумкин”, “мумкилот” дейилади. Ҳақ таолодан ўзга ҳамма мавжудот мумкилотдир.

⁹ Исбот — мавжудлигини тасдиқлаш.

¹⁰ Муаббад — абадий бўлган.

¹¹ Хост — истак.

соний¹ эрур анда адо-йи салот²
лек адосида эрур мушкилот
аввали онингки таҳорат дурур
бил-ки таҳорат не иборат³ дурур
ул дема-ким майл қилиб суға сен
бир неча узв ул су била йуғасен
буйла таҳоратни билур ҳар хаси:с
ўзга таҳорат дағи бордур нафи:с
бу-ки сафо чашмасидин завқнок
айлагасен лавҳа-йи хотирни пок
танни йумоғлиққа маҳорат бериб
жонга дағи буйла таҳорат бериб
жонни солиб буйла маҳорат аро-
ким йузида нуқтача қолмай қаро
кўзи ариф ашк зулоли қилиб
балки кўнгулни дағи холий қилиб
ўзлук уйин ўзга ҳаром айлабон
Тенгри эви⁴ сари хиром айлабон
қўйғасен анда ўнг ойоқ илгари
гайр-и Худо қўймағасен ичкари
уй ийаси⁵ бўлса-ву сен йахшироқ
балки тутуб уй била сен лек қироқ⁶
бўлса қийомингға сутун шеваси
ракъатингға сақф-и нигун шеваси⁷
саждада титраб қўйубон йерга бош
сарғарибон чехра нечук-ким қуйош
вожиб-у фарзини риоят қилиб
суннат адосини бағойат қилиб

¹ Соний - иккинчи.

² Адо-йи салот — намоз уташ.

³ Иборат — ибора. Бундаги “т” “ҳикоят”даги “т” кабидир.

⁴ Яъни масжид.

⁵ Яъни Худо.

⁶ Қироқ тутмоқ — четда турмоқ.

⁷ Яъни қиёмда масжид устунидай турсанг, рақъатда масжид гунбазининг шифтидай эгилсанг.

гар бу сифат сажда била пок чехр
йерга дағи киргасен андоқ-ки меҳр¹
субҳ-и қийомат не тонг этсанг зуҳу:р
боштин ойоқ меҳр киби фарқ-и ну:р
солис² эрур фарз адо-йи закот³
Ҳақ неки бермиш санга мол-у жиҳот⁴
мунда дағи икки сифат-дур тари:қ⁵
бириси асл-у бири фаръ эй рафи:қ
фаръи бу-ким зоҳир-и шаръ-и расу:л⁶
ҳар не байон айласа қилсанг қабул
бергучи гар бор эса соҳибнисоб⁷
қирқ дирамдин бирин айлаб ҳисоб
заръ⁸ ила дўкон-у ҳавоший⁹ дағи
балки хадам¹⁰ бирла мавоший¹¹ дағи
ҳар не матои-ки закотин берур
шаръ тари:қи била бил-ким эрур
кайли-йу¹² миқдори муаййан анинг
камми¹³ била кайфи мубарҳан¹⁴ анинг

¹ Меҳр — қуёш.

² Солис — учинчи.

³ Шаръий назарияга кўра ибодатнинг учинчи рукни рўза бўлиб, закот туртинчисидир. Аммо Навоийи закотнинг мўминнинг узидан ўзгага, умуман жамиятга манфаатлироқ эканини эътиборга олиб, уни рўзадан олдинги рукнга олган.

⁴ Жиҳот — “жиҳат”нинг кўплиги, яъни сенда закотга тегишли жиҳатлар бўлса.

⁵ Яъни икки турли йўл бор.

⁶ Яъни Расулulloҳ шариатининг зоҳири, юзаки жиҳатдан иборат.

⁷ Нисоб — молнинг закот бериш вожиб бўлган миқдори.

⁸ Заръ — экин.

⁹ Ҳавоший — уй хизматкорлари.

¹⁰ Хадам — “ходим”нинг кўплиги.

¹¹ Мавоший — чорва.

¹² Кайл — дон ўлчагичи.

¹³ Вазн талаби билан “м” иккиланган.

¹⁴ Мубарҳан — ҳужжатланган.

масрифи¹ секкиз кишидур² бардавом-
 ким анга-дур шаръ ила нотик қалом
 фаръ бу-дур ул-ки дедук ани асл
 қилмоқ эрур барчасидин ўзни фасл³
 мақсад-и аслийға шуруъ айламак⁴
 ҳар не анинг ғайри ружуъ айламак⁵
 бўлганини бермаг-у шукрона ҳам
 бермак агар худ топилур йана ҳам⁶
 кўнгли қачон қилса захи:ра ҳавас
 бўлмоқ анга фақр-у фано ганжи бас
 бўлмаса кўнглида дирам нақши доғ
 қилмаса дур партавин шабчароғ
 лаъл ғами бағрини қон қилмаса
 дур ғами ашкини равон қилмаса
 минг йетибон асрамаса бирини
 йукласа ўз бўйниға тақси:рини⁷
 ганж топиб чекмаса вайрониға
 берса қўйуб миннатини жониға
 ҳар не йетар берса тугуб йопмаса
 бергали⁸ шукрона йана топмаса⁹

¹ Масриф — сарф, харж қилиш ўрни. Мурод закот олиши ўринли бўлган, шунга ҳақли бўлган кишилар.

² Булар Тавба сурасининг 60-оятда айтилган: 1) фақир, яъни камбағал; 2) мискин, яъни қашшоқ, кундалигини кунда топиб тириклик қилувчи; 3) омил, яъни закот йиғувчи; 4) кўнгли овланувчи, яъни исломни қабул қилишга рағбатлантирилувчи; 5) мукотаб, яъни бирор нарса ёки ишлаб бериш эвазига озод бўлишга аҳдлашган қул; 6) қарздор; 7) Аллоҳ йўлидаги кимса — турмуш зарурати туфайли газотдан қолган ёки ҳожийлардан айрилган киши; 8) ибн-и сабил, яъни молидан айрилган мусофир. Тўртинчи тоифага закот ва бошқа садақаларни бериш Абубакр халифалигида саҳобийлар қарори билан беқор қилинган. Аммо Навоий бунга тан олмаган кўринади.

³ Фасл қилмоқ — четлатмоқ.

⁴ Шуруъ айламак — киришмак.

⁵ Ружуъ айламак — қайтмоқ, яъни зоҳирий амаллардан ташқари аслий мақсадга интилиш керак.

⁶ Яъни борини садақа қилиб, яна топилса, уни ҳам бериб, шукр қилмоқ керак.

⁷ Тақси:р — камчилик, нуқсон.

⁸ Бергали — бергач.

⁹ Яъни яна мол топмаса ҳам берганига шукр қилиш керак.

ким-ки анга базл¹ бу чоғлиғ дурур
 ганж дағи топса йарағлиғ дурур
 робиъ² анга савм³ дурур қочмағил
 тутқил-у нафйиға огиз очмағил
 меъдани холийлиқ ила қил тўла
 неча хало анда сафодин мало⁴
 савм ҳади:сида⁵ будур мужмали-⁶
 ким ани Ҳақ деб дурур “ас-савму лий”⁷
 айлади иснод⁸ ўзига ажрини⁹
 йўқса ул-ўқ қилғуси-дур зажрини¹⁰
 амр қилиб берса жазо чун Худой
 демагуси рўза йил ўн икки ой
 тутсанг ани улча сазоворидур
 сарфани¹¹ билгил-ки сенинг сари-дур
 савми эмас дағи машаққат наҳий¹²
 муждада бўлса “ана ажзо биҳи”¹³
 бу дағи уч қисм иладур мунқасим¹⁴
 аввали бу расм иладур муртасим¹⁵
 ким чу саҳар кўргузур анворини¹⁶
 чеккуча кун фарбға¹⁷ рухсорини¹⁸

¹ Базл — саҳоват.

² Робиъ — туртинчи.

³ Савм — рўза.

⁴ Хало — бушлиқ, мало — тўлиқлик.

⁵ Савм ҳади:сида — рўза таъбирида.

⁶ Мужмали — қисқаси.

⁷ Яъни рўза менинг учундир.

⁸ Иснод айламак — ҳавола қилмоқ.

⁹ Ажр — мукофот.

¹⁰ Зажр — қийноқ.

¹¹ Сарфа — отриқчаси.

¹² Наҳий — ниҳоясига етгач, тугагач.

¹³ Яъни: унинг ажрини мен бераман.

¹⁴ Мунқасим — қисмдан иборат.

¹⁵ Муртасим — расм бўлган.

¹⁶ Анвор — “ну:р”нинг кўплиги.

¹⁷ “Фарб” — бу ерда ботиш маъносиди.

¹⁸ Тонг ёришгандан кун ботгунга қадар.

акл¹ ила шурб² айламагай рўздор
лек икинчига бу-дур эътибор-

ким бу сифат савм-ки топти рақам³
бўлгай изофат⁴ неча иш анда ҳам

сойир-и аъзога⁵ халал йетмамак
шаръ хилофиға шуруъ этмамак

ҳар бири ўз шуғлиға зоҳид бўлуб⁶
манъ-и хилоф ичра мужоҳид бўлуб⁷

бормагай-у кўрмагай-у тутмагай
айтмагай эшитмагай йутмагай⁸

лекин учунчиси бу-дур-ким кўргул
чунки эрур маҳбити⁹ анвор-и кулл¹⁰

пок-у равонбахш¹¹ ҳавоси анинг
жилвагаҳ-и файз фазоси анинг

махзан-и асрор-и илоҳий ҳам ул
ойина-йи чехра-йи шоҳий¹² ҳам ул

дафъ қилиб занг-и хайолотини
асрамоқ ул навъ бу миръотини-¹³

ким анга жуз¹⁴ дўст зуҳу:р этмагай¹⁵
балки анинг ғайри хутур этмагай¹⁶

¹ Акл – ейиш.

² Шурб – ичиш.

³ Рақам топти – ёзилди. Яъни юқорида айтилди, мазкур.

⁴ Изофат – қўшимча.

⁵ Сойир-и аъзо – бошқа узвлар, яъни мучалар. Аъзо “узв”нинг куплиги, аммо ҳозир у бирлик тарзида “узв” ўрнида қўлланади.

⁶ Яъни ҳар бир муча фақат савобли ишни қилиши керак.

⁷ Мужоҳид бўлмоқ – жаҳд қилмоқ, тиришмоқ.

⁸ Яъни ғайришаръий амалга оёқ бормагай ва ҳоказо.

⁹ Маҳбит – иниш ўрни.

¹⁰ Анвор-и кулл – мутлақ ёғду, яъни ҳақ таолонинг нури.

¹¹ Равонбахш – жон бағишловчи.

¹² Шоҳий – равшан.

¹³ Миръот – кўзгу.

¹⁴ Жуз – ўзга. Жуз дўст – дўст, яъни ҳақ таолодан ўзга.

¹⁵ Зуҳу:р этмак – зоҳир бўлмоқ, кўринмоқ.

¹⁶ Хутур этмак – хотирга келмак.

ҳеч сувар¹ нақшиға бермай мадор²
 файр-и бу неъматдин³ ўлуб рўзадор
 ушбу сифат йўқ-ки саҳар то башом
 қўй саҳар-у шомни-ким бардавом
 хомис⁴ анга қиблага солиб қадам
 бўлмоқ эрур зойир-и байту-л-ҳарам⁵
 буйла саодатқа алар-ким йетиб
 бодийани икки сифат қатъ этиб⁶
 бири бу-ким ул-ки бўлуб мустафи:д⁷
 яъни ўлуб жоҳ-у⁸ тамаввул⁹ муми:д¹⁰
 бўлса йўл амнийати воқий анга
 оризайе¹¹ бўлмаса моний анга
 барча йўл асбоби муҳаййо қилиб
 ҳамраҳ-и мушфиқ дағи пайдо қилиб
 фарзлиғини ўзига жазм айлагай
 фарз адосин қила азм айлагай
 лек икинчи бу-ки аҳли фано-
 ким ўзига фақрни билгай фино¹²
 дўст¹³ тушуб хотир-и вайронаға
 шавқ-у талаб ўт солибон жониға
 ҳуйи чекиб¹⁴ йўлга тушуб пил¹⁵ киби
 ишқ ўтидин телбараган¹⁶ эл киби

¹ Сувар – “суврат”нинг кўплиги.

² Мадор бермамак – айланишига йўл қўймамоқ.

³ “Бу неъматдин” мурод мазкур нур. Шу нурдан бошқа ҳаммасига рўза тутиш керак.

⁴ Хомис – бешинчи.

⁵ Яъни ҳаж қилиш.

⁶ Яъни ҳаж сафарининг икки йўли бор, бири оддий мўминлар йўли, иккинчиси фанийлар йўли.

⁷ Мустафид ўлмоқ – фойдаланмоқ.

⁸ Жоҳ – мансаб, мартаба.

⁹ Тамаввул – молли, бой бўлиш.

¹⁰ Мумид ўлмоқ – мадад бермоқ.

¹¹ Оризайе – бир ҳодиса.

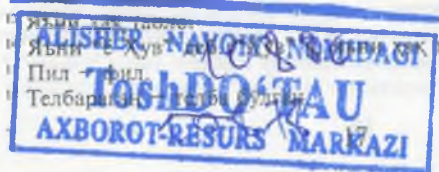
¹² Фино – баёлиқ.

¹³ Яъни ҳаж қилиш.

¹⁴ Пил – фил.

¹⁵ Телбаранган – телба бўлиш.

¹⁶ Телбаранган – телба бўлиш.

минг йифоч¹ ар урғусидур гомини
 боғлабон аввал қадам эҳромини
 не анга зод-у² не анга роҳила³
 не анга маркаб⁴ не анга қофила⁵
 дашт анга гулшан-у насри:н⁶ тикан⁷
 йул ики йонида муғийлон⁸ чаман
 ҳар не самум анда олиб ранг-и ол
 барча гул-у лола учурған шамол⁹
 буйла самум ичра йетиб ул сали:м¹⁰
 эйла-ки гулзор орасинда наси:м¹¹
 ул чаман ашжори¹² муғийлон бўлуб
 анда қуйун сарв-и хиромон бўлуб
 Ҳақ анга раҳматни дали:л¹³ айлабон
 шуълани гулзор-и Хали:л¹⁴ айлабон
 токи ани йетқурубон ул дали:л
 уйгача-ким қўйди биносин Хали:л¹⁵

¹ Йифоч — олти чақирим, яъни километр.

² Зод — йул озиги.

³ Роҳила — сафарбоб туя.

⁴ Маркаб — улов, ғарбчаси транспорт.

⁵ Қофила — карвон.

⁶ Насри:н — хушбўй оқ гул. Бу сўзнинг асли форсий “настаран” дир. “Настаран” араб тилига “нисри:н” шаклида ўтган ва “нисри:н” форсий ва туркийда “наси:н” шаклида машҳур булган.

⁷ Бу ерда “тикан” эга, “насрин” кесим, яъни “тикан насриндир” дейилган, қофия талаби билан сўзлар урин алмашган.

⁸ Бу сўз “муғайлон” шаклида ҳам ишлатилади. “Муғийлон” ёки “муғайлон” акасинг, яъни танаси тиканли, дуккак мевали дарахт ва буталарнинг араб саҳросида усадиган бир тури.

⁹ Яъни самум — қизиган кум бурони таъсирида ол — қизғиш тус олган нарсалар фано аҳлига шамол — салқин ел учурган гулу лолага айланади.

¹⁰ Сали:м — саломат.

¹¹ Эйла-ки — андоққи насим — насим каби. Насим — енгил ёқимли ел. Бу арабча сўзнинг туркийси “эсин”.

¹² Ашжор — “шажар”нинг кўплиги. Шажар — дарахт.

¹³ Дали:л — раҳбар, йул бошчи.

¹⁴ Хали:луллоҳ, яъни Иброҳим а.с., Намруд гулхан уртасига ташлатганида гулхан гулзорга айланган.

¹⁵ Яъни Каъбага.

тавфида ул сидқ-у сафо келтуруб
барча шаройитни бажо келтуруб
дуст¹ уйида чу бўлуб меҳмон
ҳар не керак ҳозир этиб мезбон
балки бу меҳмонни ўзи келтуруб
уйигача ҳамроҳ ўлуб йеткуруб

мунча саодатқа этиб сарфароз²
кимсани бу йўлда фано-ву нийоз³
фоний ўлуб ким-ки нийоз айлади
тенгри ани кошиф-и роз⁴ айлади
фориг этар бодийа қатъ аҳл-и мол⁵
аҳл-и фано қатъида бор ўзга ҳол
не топиб ул⁶ неъмат-у нози била
онча топиб йуз бу нийоз била

**Иброҳим Адҳамнинг⁷ Каъбага намоз била
боргани ва Робиа-йи Адавийага⁸ Каъбанинг
нийоз била келгани**

қилди чу Адҳам халафи⁹ тарк-и жоҳ¹⁰
тож-и фано бошиға қўйди илоҳ

¹ Дуст — Ҳақ таоло. Навоийнинг бу сўзни ишлатишига сабаб валийларнинг Ҳақ таолога дўстлиги, унинг ҳам уларга дўстлигидир.

² Сарфароз этмак — бошини кўкка етказмоқ.

³ Нийоз — ожизлигини тан олиб ялиниш. Бу ерда Ҳақ таолога ялиниш назарда тутилган.

⁴ Кошиф-и роз айламак — борлиқ сиридан хабардор қилмоқ.

⁵ Яъни моли бор бодия, яъни биёбонни фориг, яъни урунмасдан босиб ўтади.

⁶ Яъни унинг топганини.

⁷ Иброҳим Адҳам Балхий — валийларнинг илк табақасига мансуб. Йигитликда подшоҳликдан воз кечиб, фақру фано йўлини тутди ва Маккага бориб тариқат улугларининг суҳбатида бўлади. Сунгра Шомга, яъни Сурияга келиб даштбон, яъни дала қўриқчиси бўлиб кун кечиради. Иброҳим Адҳам буюк қаромоту мақомот соҳиби эди. У ҳижрийнинг 161 йили, милодийнинг 778 йилида вафот қилади (Насойим, Камол Эраслан нашри, 1-жилд, 26-27 с.).

⁸ Робиа-йи Адавийа — Басралик машҳур суфий аёл. Иброҳим Адҳамнинг замондоши. Робиа тасаввуфга хавфу хатар ўрнини илоҳий ишқ эгаллаши керак деган фикрни киритган.

⁹ Халаф — авлод, зурриёт, фарзанд. Бу ерда уғил маъносида.

¹⁰ Қўлди чу тарк-и жоҳ — мансабни тарк қилгач. “Чу”, “чун” — гач маъносига эга.

берди фано йелига мулк-у ҳашам
 бодийанинг қатъиға қўйди қадам
 бўлди мусаллони¹ солиб саждасоз
 ҳар қадам айлаб ики ракъат намоз
 қолди бу йўл қатъида ўн тўрт йил
 мадҳиға ҳар хор-у гийаҳ чекти тил
 Макка тавофиға чу қилди хиром
 йўқ эди ўз ўрнида байту-л-ҳаром
 чекти фиғон-ким бу не-дур йо илоҳ
 ҳотифе² ун берди-ким эй пи:р-и роҳ³
 бодийа қатъида дурур бир ажуз⁴
 шавқ-у маҳаббат йукидин қадди гуз⁵
 заъфдин ул бўлмиш эди нотавон
 Каъба анинг тавфиға бўлди равон
 айлади ҳайрон ани бу воқиа
 боқса кейин кўрди келур Робиа
 деди-ким эй арш матофинг⁶ сенинг
 Каъба қилиб азм-и тавофинг сенинг
 кўр-ки жаҳон ичра солибсен не шўр⁷
 Робиа деди анга-ким қилма зўр⁸
 шўр сенингдур бори оламда бил
 бодийа қатъи учун ўн тўрт йил
 деди Бироҳим-ки⁹ эй покрав¹⁰
 балки малак хайлидек афлокрав¹¹
 недин экин бу-ки манга йетти ранж
 мен чекибон ранж-у санга бўлди ганж

¹ Мусалло — намоз ўталадиган ер. Бу уринда жойнамоз.

² Ҳотиф — ғайбдан ундовчи.

³ Пи:р-и роҳ — йўл, яъни тарийқат пири.

⁴ Ажуз — кампир.

⁵ Гуз — букри, букулган.

⁶ Матоф — тавоф қилинадиган ер.

⁷ Шўр — ғавго.

⁸ Зур қилмоқ — ёлғон гапирмоқ.

⁹ Вазн талаби билан сўз бошидаги “и” тушириб қолдирилади.

¹⁰ Покрав — пок, яъни маънавий ишқ соҳиби.

¹¹ Афлокрав — фалакларни кезувчи.

Робиа деди анга огоҳ бўл-
ким неча йил бодийада барча йўл
бўлди ишинг арз-и намоз айламак
шева¹ манга арз-и нийоз айламак
санга самар² берди намоз-у рийо
бизга бу бар³ берди нийоз-у фано
боқма Навойий йана ноз аҳлига
арз-и нийоз айла нийоз аҳлига
соқий олиб кел қадаҳ-у қилма ноз
кўр-ки не муштоқ-дур аҳл-и нийоз
бер тўла-ким ичсун ани бир ҳари:ф⁴
хосса манга-ким баридин мен заи:ф⁵

Навойий мазкур мақолатда Исломга шариат даражаси билан бирга тарийқат даражасида ҳам таъриф берган. Дунёда мўминнинг ҳаёт кечириши учун қисқача таснифга кўра уч манзил, камоли эътибори билан тўрт мартаба бор, дейилади. Уч манзил шариат, тарийқат ва ҳақиқатдан, тўрт мартаба шариат, тарийқат, маърифат ва ҳақиқатдан иборат. Кишининг мақсади дунёда яхши яшаб, охиратда дўзахдан сақланиб жаннатга кириш бўлса ва ундан олийроқ мақсадни кўзламаса, шариат манзилида яшашга қарор қилади. Бу манзилнинг талаби шариат ҳукмларига бўйсинган ҳолда яшашдан иборат. Шариат манзилидаги шахс тақвосини дуруст адо этса, шариат мартабасидаги камолга эришади. Бу манзилу мартабага қоникмаган кимса тарийқат манзили ва

¹ Шева – йуриқ.

² Самар – мева, қосил, самара.

³ Бар – “самар”нинг маънодоши.

⁴ Бир ишнинг қатнашчилари, мусобақада тарафлар бир-бирига нисбатан ҳариф бўладилар. Бу ердигиси ниёз, яъни Ҳақ таоло жамолига ҳожатмандликдаги ҳариф.

⁵ Бу ердаги соқий ҳақиқий ишқ шавқини кучайтирувчи, қадаҳу май шавқ воситаси. Навойий ташвиқчига шу жиҳатдан бошқа ҳарифларга нисбатан кучеиз бўлганим учун хусусан менга қадаҳни тўла қилиб бер, яъни шавқ воситасини тўлиқ ишга сол, демоқда.

мартабасининг талабида бўлади. Бунга эришиш учун у шариатнинг зоҳирий амалларидан ташқари ботиний таълиму тарбиятни олиб, кўнгилу нийят ва ахлоқу нафсонийятга оид амалларни бажаради. Масалан, шариат аҳли намозни адо этиши учун қиладиган таҳорати баданни, кийимни ва жойни пок қилишдан иборат. Булар зоҳирий амаллардир. Тарийқат аҳли эса, таҳоратнинг тўқис бўлиши учун кўнгилдан барча номуносиб нийяту ғаразлар ва фикру хаёлларни аритиб, ботин оламини пок қилиб, уни эзгу нийятлар билан тўлдирадилар ва шунга мувофиқ равишда амал қиладилар. Мана шу боис маъно аҳли шариат аҳлини “зоҳир аҳли”, тарийқат аҳлини “ботин аҳли” деб атаганлар, шариатга оид илмларни “зоҳирий илмлар”, тарийқатга оидларини “ботиний илмлар” деганлар. “Ботиний” ҳамда “ботиниййа” сўзлари Қуръоннинг “ботиний” маъносини билиш даъвосини қилувчи залолат аҳлига¹ нисбатан ҳам қўлланади. Булар Қуръон оятларини ҳақиқатни очиш нуқтаи назаридан эмас, ёвуз ғаразларни амалга ошириш учун ҳақиқатга мутлақо зид мазмунда таъвил² қиладилар. Масалан, Бақара сурасининг олтмиш еттинчи оятидаги “бақара”, йаъни қорамолдан мурод мўминларнинг онаси Ойиша, Моида сурасининг тўқсонинчи оятидаги “хамр”, яъни ичкилик ва “майсир”, йаъни қимордан мурод рошид Халифалар Абубакр ва Умар эмиш³. Ҳолбуки биринчи оятда “Мусо ўз қавмига Аллоҳ сизларга бир уй⁴ сўйишни буюрмоқда деганда улар бизни масҳара қиляпсанми, дедилар” дейилган. Иккинчи оятда “Эй иймон келтирганлар, чиндан ҳам ичкилик, қимор, маъбуд

¹ Ўзларининг ботил ақида ва амалларини исломга нисбат берувчи тойифа ва шахслар оз эмас: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Сунний ақидалар. 10-13. с; Ихтилофлар ҳақида; Васатия ҳаёт йўли. 210-226 с.; Усмонхон Алимов. IX-XI асрларда Самарқандда калом илмининг ривожланиши, 140-154 с.

² Таъвил – асоссиз ўзбилармонлик билан қилинган шарҳ.

³ Osman Keski oğlu. Kur'an-i Kerim bilgileri, Ankara, 1989, 227 s.

⁴ Уй – “бақара”нинг аниқ муодили. “Бақара” ҳам, “уй” ҳам қорамолнинг ҳам эркагини, ҳам урғочисини билдиради. Шу маънодаги “уй” мумтоз ўзбек тилида, жумладан Навоий ва Бобур асарларида ҳам қўлланган. Бу сўз ҳозирда қирғиз тилида ҳам бор.

хайкаллар, фолчўлар Шайтоннинг жирканч амалларидир, ундан четда бўлинг, шойад нажод топсангиз” дейилган.

Тарийқат мўминни маърифат ва ҳақиқатга олиб борадиган йўл. Тарийқатта “сайр ила-ллоҳ”, яъни Аллоҳ хузурига йўл олиш деб таъриф қилинади. Аммо бу йўл оёқ йўли эмас, маънавий тараққий бўлиб, ботиний хислатларни бирма-бир камолга етказишдан иборат. Тарийқатнинг турли тарзлари бор, Йассавийя, Нақшбандийя, Мавлавийя сингари. Сулук ёки сайр ила-ллоҳ Талаб билан бошланиб Фано фи-ллоҳда, яъни Ҳақ вужудида ўз вужуди сингиб йўқ бўлиш билан тугайди. Тарийқатларнинг умумий номи “сулук”дир¹. Тарийқатта кирган мўмин “солик”, “роҳрав”, “раҳрав” ва “йўлчи” деб аталади. Мазкур уч манзил ва тўрт мартаба авом учун берилган қисқача маълумотдир. Хослар учун берилган илмий таълимотлар мавжуд бўлиб, бу ҳақда куйироқда мавзу доирасида маълумот берилади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўзининг фикҳий асари “Мубаййин”да қибла аҳли такфири жойиз эмас, дейди. Бобур бунга “Ишорат анга-ким аҳл-и қибла такфири жойиз эрмас-тур” деган сарлавҳа остида алоҳида фасл ажратиб шундай дейди:

ҳар не-ким Тенгридин кетурса расу:л
ҳар киши-ким аларни қилса қабу:л

ул киши аҳл-и қибла-дур билингиз
ани кофир демакни бас қилингиз

гарчи кўп зулм-у кўп хато қилса
мубтадиъ² бўлса йуз ҳаво қилса

ҳукм қилманг анинг шақоватиға
дўзахийлиғ битимангиз отиға

гар киши бўлса солиҳ-у обид
тун-у кун бўлса қойим-у сожид

амрлар тарк қилмаса ҳаргиз
наҳйлар зоҳир этмаса ҳаргиз

¹ Аниқ таъбир шарт бўлмаганда “сулук” ва “тарийқат” сўзлари бир-бирининг ўрнида қўлланиши мумкин, “ош” ва “палов” сўзлари каби.

² Мубтадиъ – бидъатчи.

ҳукм қилманг ани саъодатлиғ
демангиз ани жазм¹ жаннатлиғ
магар ул ўн-ки² дўстдор-и Илоҳ³
жаннатликларига бўлди гувоҳ
йана жамъени⁴ ҳазрат оллидин
бил мубашшир набий мақолидин

Бобурнинг бу фикрининг дурустлигига кўплаб нақлий далиллар келтириш мумкин. Имом Бухорийнинг “Саҳийҳ”идаги “Сукмак ва лаънатламоқ манъ қилинганлиги ҳақида” деган бобида келтирилган бир Ҳадис-и шарифда “Кимки мўминни лаънатласа ёки кофирликда айбласа, уни ўлдирган баробарида гуноҳга ботадир” деган жумла бор.

Турли низолар, хатто қотилликларга сабаб бўладиган айбжўйлик ёвуз нийятдан ёки жаҳолатдан келиб чиқади. Бинобарин Абдураҳмон Жомий ва Навойийларнинг “Қирқ Ҳадис” китобларидаги “Тубо ли-ман шағалаҳу ўайбуҳу ўан ўйу:би-н-нос”, йаъни йахшилик ўзга кишиларнинг айбларини кўйиб, ўз айби билан машғул бўлганниқидир, деган Ҳадис-и шарифга амал қилиш ниҳоятда зарурдир. Навойий бу Ҳадисни шундай шарҳлайди:

эй хушо ул-ки айб кўрмамак ила
йуз ҳунарвар маротибин топқай
йаъни ўз айби пардаси кўзига
ўзга эл айби чеҳрасин йопқай.

¹ Жазм — қатъийан.

² Ўн — ашара-йи мубашшара, йаъни Расулуллоҳ жаннатийликларини башорат қилган ўн нафар шахс. Буларнинг тўрт нафари рошид халифалар, қолганлари Зубайр, Талҳа, Саъд, Абу Убайда, Саъид, Абдурраҳмон отлиғ саҳобийлар.

³ Дўстдор-и Илоҳ — ҳабибуллоҳ, йаъни Муҳаммад с.ъ.с.

⁴ Жамъ — бу ерда “жамоа” маъносида. Имом Бухорийнинг “Ал-Жомийъ-с-саҳийҳ”ининг жаннат тавсифига бағишланган бобида (2-жилд, 7-боб) жаннатга гузал бир тарзда биринчи бўлиб кирадиган бир жамоа ҳақида ҳадислар келтирилган. “Жамъ”дан мурод шу жамоа бўлса керак.

ҲАЗРАТ ИЙМОН ҲАҚИДА

Аввалги¹ мақолат

Иймон шарҳида-ким, “ал-иймону ан туьмину биллоҳи ва малойикатиҳи ва кутубиҳи ва русулиҳи ва би-л-йавми-л-охири ва би-л-қадари хайриҳи ва шарриҳи”² демакдин мақсу:д бу калимот эмас ва ағар аҳл-и зоҳир муни иймон деса, аҳл-и маъно³ демас⁴ ва улу:ҳийят⁵ дарйосиға⁶ шинолиғ⁷ ажзин⁸ зоҳир қилмоқ ва малойика ҳавосида бир неча қанот урмоқ ва кутуб авроқида бир неча ҳарф сурмак ва русул⁹ жодасида¹⁰ неча қадам йугурмак ва қийомат қойим бўлурида қийом кўргузмак¹¹ ва қадар бобида алоқадри ҳол тараннум тузмак¹².

ким-ки жаҳон аҳлида инсон эрур
бил-ки нишона анга иймон эрур

ул-ки ҳад-у расм қўйар мантиқи
токи бу ҳайвони била нотиқи

¹ Мумтоз адабиётда “биринчи” сўзи ўрнида “аввалги” ишлатилади.

² Яъни иймон Аллоҳга, унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, охираат кунига ва яхшилигу ёмонлиги қадардин эқанлигига инонишингдир. “Қадар” деганда оламдаги барча ҳодиса ва нарсаларнинг қандайлиги, қанчалиги ва қаерда, қачон содир бўлишини Ҳақ таоло азалда белгилаб қўйганлиги тушунилади.

³ Аҳл-и зоҳир ёки аҳл-и суврат шаклга, ташқи кўринишга қараб юзаки ҳулоса чиқарувчилар, аҳл-и маъно мазмунга, моҳият ва унинг оқибатига қараб иш кўрувчилардир.

⁴ Яъни Иймон тил билан чекланмаслиги, дилдан тилга чиқиши керак.

⁵ Улу:ҳийят – Аллоҳлик.

⁶ “Дарё” бу ўринда денгиз маъносиди.

⁷ Шинолиғ – чўмиш.

⁸ Ажз – ожизлик.

⁹ Русул – “расул”нинг кўплиги.

¹⁰ Жода – йўл, кўча.

¹¹ Қийом кўргузмак – қатъий турмоқ.

¹² Тараннум тузмак – куйга солиб сузламак.

иккиси инсонға бўлуб ҳадд-и том¹
зумра-йи инсон аро айлар хиром
навъини нотикъ била ҳайвон қилур
нотикъ-у ҳайвонини инсон қилур
сен дағи инсон муни қилсанг гумон
бил-ки ҳамон сенсен-у ҳайвон ҳамон
муни-ки инсон мутафовит² эрур
Тенгри каломи хабар андин берур³
пас⁴ киши жазм айласа⁵ инсон ани
йахши-йомон ичра тафовут қани
булмади пас ноқис-у комилда фарқ
топмағай эл олим-у жоҳилда фарқ

¹ Ҳадд-и том — тўқис ҳадд. Ҳадд мантиққа ойид истилоҳ бўлиб, жинс ва фасл билан чекланган таърифдан иборат. Аниқ бир кимса ёки нарсанинг ёлғиз ўзи “шахс” ёки “фард” деб аталади. Шахснинг маълум бир гуруҳи “навъ”, навъларнинг маълум бир гуруҳига “жинс” дейилади. Масалан, Аҳмад, Маҳмуд ва Эргашларнинг ҳар бири бир шахс ёки фард. Булар бошқа шахслар билан биргаликда инсон навъини ташкил қилади. Инсон навъи бошқа жондорлар навъи билан биргаликда ҳайвон жинсини ташкил қилади. Навъни ўзлиги жиҳатидан ўзга навъдан ажратувчи восита “фасл” деб аталади. Инсон навъининг фасли нотикъ, яъни нутққа эғалигидир. Шунга биноан инсонга мантиқда “Инсон нотикъ ҳайвондир” деган таъриф берилган. Жинс билан хосса расм ҳосил қилади. Бир навъга хос бўлган араз “хосса” дейилади. Бир нарсани иккинчи нарсадан ажратувчиси “араз” деб аталади. Тус, ранг, маза, ҳарорат, ҳолат ва кайфият кабилар араздир. Чунки булар зотийят, яъни ўзликка хос эмас. Масалан, отнинг туси унинг ўзлигини, яъни отлигини ўзгартирмайди. Аччиқ-чучуқлик бодомнинг бодомлигини, иссиқ-совуқлик сувнинг сувлигини, дард кишининг инсонлигини йўқотмайди. Кулиш инсон хоссасидир. Шунга биноан “Инсон қулувчи ҳайвон” расмдир.

² Мутафовит — тафовутли, фарқ қилувчи.

³ Каломуллоҳда кишиларнинг мўмин ва кофирга ажратилганига ишора.

⁴ “Пас” бу ўринда шундан кейин, шунда ҳам деган маънода. Бу сўзни “етарли” деган маънодаги “бас” сўзидан фарқлаш керак. Навоий даври имлосида “п” товуши ҳам “бе” ҳарфи билан ифодалангани учун баъзи олимлар “пас”ни ҳам “бас” деб ўқийдилар.

⁵ Жазм айламак — бир тўхтамга келмак, яъни инсонда тафовут борлиги маълум бўлганидан кейин ҳам киши инсоннинг ҳаммаси бир инсон деган тўхтамга келса ...

бу сифат инсонда¹ топилмас фалоҳ²
мантиқий³ айлаб-дур ани истилоҳ⁴
пас ани инсон атағил берийо-
ким иши-дур сабр ила шукр-у ҳайо
буйла буйурди набий-и Ҳошимий-⁵
ким бу уч иймоннинг эрур лозими
пас ани инсон демак ўлғай раво-
ким иши иймон била топқай наво⁶
эй-ки санга айладим инсонни шарҳ
эмди эшит-ким қилай иймонни шарҳ
олти турур шаръда гўйо адад
ҳар неки муъминға керак муътақад⁷
айласа бу олти била ихтисор⁸
олти жиҳатдин⁹ анга бўлғай ҳисор-¹⁰
ким бу хисор ўлса анинг маъмани¹¹
ўғридин эмин бўлубон махзани¹²
нақдини¹³ бу ҳодиса бериҳидин¹⁴
балки ўкуш¹⁵ бийм¹⁶ гузаргоҳидин¹⁷
ўтқарибон хайр-у саломат била
қолмайин ул йўлда маломат била

¹ Яъни мантиқ тушунчасидаги “инсон” да.

² Фалоҳ — нажот, паноҳ.

³ Мантиқий — мантиқшунос.

⁴ Демак мантиқшунослар истилоҳ қилиб олган “инсон” тушунчаси мантиқ доираси билан чекланган.

⁵ Муҳаммад с.ғ.а.с.

⁶ Наво топмоқ — самарали бўлмоқ.

⁷ Муътақид керак — эътиқод қилиниши керак.

⁸ Ихтисор айламак — қўриқланмоқ.

⁹ Олти жиҳат — унғ, сўл, олд, орқа, уст, ост.

¹⁰ Ҳисор — қўрғон.

¹¹ Маъман — паноҳ.

¹² Махзан — омбор, қазноқ ва зархона, яъни пул, олтин, кумуш ва жавоҳир сақланадиган жой. Русча “магазин” сўзи “махзан”нинг кўплиги “махозин”нинг русчалаштирилган шаклидир.

¹³ Нақд — пул. Бундан мурод маънавий бойлик.

¹⁴ Бериҳ — йўлсизлик.

¹⁵ Ўкуш — кўп.

¹⁶ Бийм — қўрқинч.

¹⁷ Гузаргоҳ — ўтиш жойи.

мақсад-и аслийға хиром айлағай
 қурб ҳари:мини¹ мақом айлағай
 англадинг ижмол ила² таъви:лини³
 эмди эшит ҳар бири тафси:лини
 олтидин аввалғи-ки мақсу:д эрур
 билмак эрур Ҳақни-ки мавжу:д эрур
 айтма мавжу:д-ки айн-и вужу:д⁴
 ҳар неки мавжу:д⁵ анга файйоз-и жу:д⁶
 зоти вужу:диға бўлуб муқтазий⁷
 нуқс камолидин ўлуб мунқазий⁸
 андин ўлуб мунҳат ила муртафиъ
 мунҳат агар муртафиъ ул мухтарий⁹
 зотиға дарйо-йи қидам чун тошиб
 бир йон азал бир йон абаддин ошиб¹⁰
 ҳар неки қойим ўзи қаййу:м ўлуб¹¹
 бўлғуси ул барчаси маъду:м ўлуб¹²

¹ Қурб ҳари:ми – Ҳақ таолога яқинлашганларнинг қурғони.

² Ижмол ила – қисқача.

³ Таъви:л – ўз фикри ёки таҳмини асосида шарҳлаш.

⁴ Ҳақ таоло бор. Унинг борлиги арабча “мавжуд” сўзи билан ҳам ифодаланади. “Вужуд” борлик дегани ва у “мавжуд”нинг таркибида бўлиб, унга нисбатан бирламчидир. Чунки “мавжуд”нинг асил маъноси “вужуди бор”дир. Шунга биноан баъзи олий мартабадаги мутасаввифлар Ҳақ таоло вужуднинг ўзидан иборат дейдилар.

⁵ Бу ўринда “мавжуд”дан мурод махлуқдир.

⁶ Яъни ҳамма махлуқларга карамини тоширган.

⁷ Муқтазий булмоқ – тақозо қилмоқ, яъни борлик қонунига мувофиқ содир булмоқ. Ҳақ таолонинг вужуди узгага эмас унинг узигагина боғлиқ.

⁸ Мунқазий улмоқ – бутунлай тугамоқ, йўқ булмоқ. Яъни Ҳақ таолонинг камолида уксуклик бутунлай йўқ.

⁹ Мунҳатг – тубанлашган, тубан. Муртафиъ – юксалган, юксак. Тубанлашиш билан юксалиш ҳақ таолодан. Агар тубан даражага тушган юксак даражага кўтарилса, бунинг мухтарийи, яъни ихтирочиси ҳам Унинг ўзи.

¹⁰ “Қидам” қадимлик дегани. Мутақаллимлар, яъни калом илми олимлари истилоҳотида боши ва охири йўқ, яъни дойим бор булган ва бор буладиган мавжуд “қадим” деб аталади ва бу фақат Ҳақ таолога хос. “Азал ва абаддан ошиб”дан мурод “азалу-л-озол”, яъни азалларнинг азали ва “абаду-л-обод”, яъни абадларнинг абадидир. Буларнинг изоҳи қуйироқда берилади.

¹¹ “Қойим” бу ўринда бор бўлиб, яшаб турувчи маъносини ифодалаган. “Қаййу:м” Ҳақ таолонинг Гузал исmlаридан бўлиб, унинг ҳеч нарсага муҳтож булмасдан абадий серғак туришини ва барча ўзга мавжудотни бор қилиб туришини билдиради.

¹² Маъду:м улмоқ – йўқ булмоқ.

барча жаҳон аҳлига зоти ниҳон
 мазҳар-и асмо-ву сифоти жаҳон¹
 барчани ҳам қилғучи нобу:д ўзи
 барча бориб бўлғучи мавжу:д ўзи
 икки жаҳон мулки мусаллам² анга
 ўзга жаҳон бор эса ул ҳам анга
 олтидин иккинчи малойикни бил
 барча“а тасди:қ-и вужу:д айлагил
 бил-ким эрур зойир-и афлок³ алар
 нафсининг олойишидин⁴ пок алар
 ҳар бири бир ажниҳа⁵ товус ўлуб
 дона-йи тасби:ҳ анга маънус ўлуб⁶
 тоб-и маҳаббат чоғи ул ажниҳа
 ўтлари туғйони учун мирваҳа⁷
 бир била топмай бу жаноҳ инқитоъ⁸
 бир неки масно-ву сулос-у рубоъ⁹
 не қадаме амрсиз олиб не дам
 барча вужу:д аввалидин то адам¹⁰

¹ Ҳақ таолонинг зоти, яъни ўзи ниҳон, уни ҳеч ким билолмайди, идрок қилолмайди. Унинг мазҳари, яъни зоҳир бўлиш ери асмози, яъни исмлариدير. Жаҳон унинг сифоти, яъни воқеъ бўлган сифатларидан иборат. Бу ўринда “исм” ва “сифат” лафз, яъни товуш ёки ҳарфдан иборат сўз эмас, соф маънодан иборатдир. Ғайб оламидаги мавжудотнинг моддий жиҳати бўлмайди. Ҳар бир исмининг ўз сифати бор. Масалан, ҳайй, яъни тирик – исм, ҳаёт – унинг сифати; алим, яъни билғучи – от, илм, яъни билиш – унинг сифати. Бутун махлуқотни ўз ичига олган жаҳон, яъни олам Ҳақ таолонинг Холиқ исмининг сифати, хилқат, яъни яратишнинг осори, балки воқеъ бўлиш натижасидир.

² Мусаллам – топширилган, таслим қилинган.

³ Зойир-и афлок – фалакларни кезучи.

⁴ Олойиш – бўлғаш, балганиш.

⁵ Ажниҳа – жаноҳ, яъни қанотнинг куплиги.

⁶ Маънус ўлмоқ – одатга айланмоқ.

⁷ Мирваҳа – елпиғич.

⁸ Инқитоъ топмоқ – тугамоқ, чекланмоқ.

⁹ Масно – иккита; сулос – учтадан; рубоъ – тўрттадан.

¹⁰ Адам – йўқлик. Яъни фаришталар ҳақ таолонинг амрисиз на бир қадам босадилар, на дам урадилар.

пок-у мужаррад¹ борининг жавҳари²
 туфроқ-у сув-у йел-у ўтдин барий³
 худ-и барин⁴ қушларидек шавқнок
 амр адосидин ўлуб завқнок
 бир қуш⁵ алар ичра-ки топмай бу завқ
 фохта⁶ йанглиг топибон бўйни тавқ
 лаънда уч ҳарф-ки бор ошкор
 ҳар бирининг доманаси⁷ ҳалқавор
 ҳар бирининг ҳалқаси топиб вусу:л⁸
 тавқда малъу:н бўлуб ул булфузу:л⁹
 англа учунчи кутуб-и осмон
 Тенгри сўзи бил бариси бегумон
 қайси қутуб ҳар бири дарйо-йи жарф¹⁰
 ҳар сўзи бу баҳрда¹¹ дурр-и шигарф¹²
 баҳр дема ҳар бири бир турфа кон
 лаъл ила гавҳарға саросар макон
 гар учи¹³ уч шамъ-и мунаввар бўлуб
 лек бири¹⁴ машъал-и ховар¹⁵ бўлуб
 бўлса маволид-и салос¹⁶ ул учи
 бу йетти обонинг¹⁷ ишин қилғучи

¹ Аралашсиз, соф.

² Жавҳар — маҳлуқнинг мояси, шаклига асос бўлган жиҳати, малак, яъни фариштаннинг жавҳари нурдир.

³ Яъни турт унсурдан ҳолий. Жисм оламидаги маҳлуқот унсурлардан таркиб топади, мураккаб бўлади. Ғайб оламидаги маҳлуқот бир мавжуддан иборат, содда бўлади. Мураккаб таркиб узгариши натижасида бузилади, содда бузилмайди.

⁴ Худ-и барин — жаннатнинг юқори табақаси.

⁵ Яъни Иблис.

⁶ Фохта — ғуррак, бўйнида тавқ шаклидаги холлари бор.

⁷ Лом, айн, нун ҳарфларининг доманаси, яъни куйи қисми тавқни эслатади.

⁸ Вусу:л топмоқ — қушилмоқ.

⁹ Булфузу:л — сурбет, ғаламус, яъни Иблис.

¹⁰ Жарф — теран.

¹¹ Баҳр — денгиз.

¹² Шигарф — ажиб.

¹³ Яъни Забур, Таврот, Инжил.

¹⁴ Яъни қуръон-и Карим.

¹⁵ Ховар — шарқ. Шарқ машъали — қуёш.

¹⁶ Маволид-и салос — уч мавлуд: маъдан, ўсимлик, ҳайвон.

¹⁷ Обо — “аб”нинг кўплиги, аб —ота. Етти ота — етти сайёра. Булар маҳлуқотнинг туғилишида оталик, унсурлар оналик қилади.

бал йети обо мунга умму-л-китоб¹
сабъ-и масоний² топиб андин хитоб
сабъ-и масоний неки ҳар су:раси³
давлат-у ди:н хитта-йи маъмураси⁴
бошида ҳар су:раси тазҳи:б⁵ ила⁶
даргоҳ-и коший⁷ анга тартиб ила
боғ анга ҳар сафҳа-йи гулшанмисол
жадвали⁸ атрофида равшан зулол
боғ дема балки фалак не фалак
сатрлари ҳар сари саф-саф малак
бал анга ҳар дойира-йи ушргирд⁹
рутба¹⁰ аро бир фалак-и ложувард
Ҳақ сӯзи ҳар жузв¹¹ варақ то варақ
барча ҳақойиқ балким барча ҳақ

¹ Умму-л-китоб — Фотиҳа сураси.

² Сабъ-и масоний — бу ҳам Фотиҳа сураси.

³ Фотиҳагина эмас қуръоннинг ҳар сураси. “Фотиҳа”нинг “Сабъ-и масоний”, яъни иккита етти деган киноя билан аталишига иккита сабаб кўрсатилган. Бирига кўра у икки марта, Маккада ва Мадинада нозил бўлган. Иккинчисига кўра икки рақбатли намозларда икки марта ўқилади.

⁴ Хитта-йи маъмура — обод макон. Хитта — маълум ҳудудга эга бўлган ер, русчаси “территория”. Маъмура жуғрофияда “маъмура” обод бўлгани учун истиво, яъни экваторнинг шимолини, ҳамда ободонни, яъни аҳолиси бор ерни билдиради.

⁵ Тазҳи:б — зарҳал, яъни олтин сувини бериш ёки шунда ёзиш.

⁶ Шу байт ва ундан кейинги уч байтда қуръон қўлёмасининг санъаткорона китобат қилиниши васф қилинган.

⁷ Ҳозирги ўзбекчада бу сўз “кошин” шаклида ишлатилади. Кошин шаклида қороздан безак тайёрланиб қўлёмани безашда ишлатилган.

⁸ Котиб матнни кучириб бўлганидан сўнг қўлёмза саҳифаларни безовчи санъаткор лавоҳга ўтади. У матн атрофида рангли чорчўп, яъни ром чизади. Мана шу чорчўп жадвал деб аталади. Ҳошияни кенгроқ қолдириб, уни безайди. Бундаги безакда ариғидан зулол сув оқаётган гулшанли боғ тасвирланган.

⁹ Ушр — қуръоннинг ўн ояти. Шогирдга бир кунда ўн оят қироати ўргатилган. Дойира-йи ушргирд — ўн оятни ўраган дойира.

¹⁰ Рутба — мақом, даража.

¹¹ Жузв ёки жузь — Қуръоннинг ўттиздан бир бўлаги. Қуръон хатми ўттиз кунга мўлжалланганда ҳар куни бир жузъи тиловат қилинган.

мисл анга маъду:м-у мушобиҳ ади:м¹
 қойили андоқ-ки қади:м ул қади:м²
 бил йана тўртунчи расу:л маъшари³
 ҳар бири бир баҳр-и сафо гавҳари
 барчаси Ҳақ амр ила наҳйин⁴ тузуб
 элга бари Ҳақ йўлини кўргузуб
 ҳужжат агар истаса ҳар тийра зот⁵
 ҳар бириси кўргузубон муъжизот
 зоҳир ўлуб барчаға сидқ-и мақол⁶
 шойиба-йи кизбга⁷ йўқ эҳтимол
 гарчи пайамбар бориға исм ўлуб
 лек алар жисми ҳам уч қисм ўлуб
 зумра-йи аввал келибон анибийо⁸
 ваҳй⁹ ила руьйодин ўлуб пешво
 сўнгра расу:л-ким неки Ҳақдин йетиб
 барчасини халққа ирсол этиб¹⁰

¹ Маъду:м, ади:м — йўқ, мушобиҳ — ухшаш.

² Қуръоннинг нотиқи, яъни Ҳақ таоло қадим, яъни азалий ва абадий булгани учун Қуръон ҳам қадимдир. Бу билан Навоийий муътазиллийларнинг Қуръон қадим эмас, деган фикрларининг нотўғрилигини таъкидлаган. Бу масалада муътазиллийлар Халифа Маъмунни ишга солиб фитна уюштирдилар. Бу ҳақда қаранг: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Сунний ақидалар. “Мовароуннаҳр”, Тошкент, 2006, 143-146 с.

³ Расу:л маъшари — расуллар, яъни пайғамбарлар гуруҳи.

⁴ Ҳақ амр ила наҳйи — Ҳақ таолонинг “қил” деб буюргани ва “қилма” деб қайтаргани.

⁵ Тийра зот — ичи қора киши.

⁶ Сидқ-и мақол — сўзнинг чинлиги.

⁷ Шойиба-йи кизб — ёлғонга булганиш.

⁸ Анбийо — “набий”нинг кўплиги. Набий — оддий пайғамбар, хабарчи. “Пайғамбар” ёки “пайғомбар” ёки “пайомбар” “набий”нинг маънодоши. Бунинг туркийси “йалавоч”. Аниқ таъбир лозим бўлмаганда бу сўзлар юқори мартабадаги расул ва улўлғазмга нисбатан ҳам қўлланади.

⁹ Ваҳй — Ҳақ таолонинг фақат пайғамбарларга нозил қиладиган хабари, каломи. Бу сўзни “ваҳй” шаклида ишлатиш тўғри эмас. Унинг “ваҳй” эмаслигини мана шу уринда вазн ҳам тасдиқлайди. Чунки у “ваҳ-й” деб ўқилади, “ва-ҳий” деб ўқилса, вазн бузилади. Тўсатдан, тез деган маънодаги “ваҳй” сўзи борлигини ҳам эътиборга олиш керак.

¹⁰ Ирсол этмак — топшириқни элтмак. Расул халқ орасига махсус топшириқ билан келади.

сўнгра улу:лъазм-ки¹ айлаб жидол²
 даъват-и ди:н қилғай-у ҳукм-и қитол³
 барчасининг аъзами-йу⁴ афсаҳи⁵
 англа-ки келмиш набий-и Абтаҳий⁶
 кўнгли Ҳақ ирсолиға росих бўлуб⁷
 ди:ни русул ди:ниға носих бўлуб⁸
 куфр қоранғусида ҳар мурсале⁹
 ди:ни била йорутубон машъале
 қилғач анинг¹⁰ шаръи қуйоши зуҳу:р¹¹
 қолмайин ул машъалалар ичра ну:р
 хатм анга ойин-и рисолат тамом¹²
 ди:н анинг исломи-йу бас вассалом
 келди бешинчи анга йавму-л-ҳисоб¹³
 дема ҳисоб айт-ки йавму-л-азоб
 муътақид ўлмоқ-ки¹⁴ қийомат бўлур
 қилғанидин элга надомат бўлур
 шодлиқ асҳоб-и йами:нға¹⁵ рақам
 сафҳалари лавҳиға йетмай қалам
 аҳл-и шимол¹⁶ ичра тушар можаро
 номалари йузлари йанглиғ қаро

¹ Улу:лъазм — луғавий маъноси қатъиятли.

² Жидол айламак — тортишмоқ.

³ Қитол — урушиш.

⁴ Аъзам — энг буюк.

⁵ Афсаҳ — энг чечан.

⁶ Абтаҳий — Абтаҳли. Абтаҳ — қумлоқ ва тошлоқ водий. Муҳаммад с.ъ. с.га берилган бу нисбада ҳақ таоло ҳикматига ишора бор.

⁷ Росих бўлмоқ — қатъият кўрсатмоқ.

⁸ Носих бўлмоқ — бекор қилмоқ. Исломи дини келгач, бошқа динлар мансух, яъни бекор қилинди.

⁹ Мурсал — “расул”нинг маънодоши.

¹⁰ Яъни Муҳаммад с.ъ. с.нинг.

¹¹ Зуҳу:р қилмоқ — зоҳир бўлмоқ, воқиф бўлмоқ.

¹² Яъни у билан пайғамбарлик хатм қилинди, тугатилди.

¹³ Ҳисоб куни, яъни қийомат.

¹⁴ Муътақид ўлмоқ — эътиқод қилмоқ.

¹⁵ Асҳоб-и йами:н — ўнгчилар, яъни саодат аҳли. Шодлик шуларга ёзилган.

¹⁶ Аҳл-и шимол — сўлчилар, яъни шақоват аҳли.

тўғри тарозуға бўлур икки бош
бир сари гавҳар йана бир сари тош

кўпрук уза халқ ҳаросон бўлур¹
бирга қатиқ бирига осон бўлур

дўзах ўти дардиға йўқ интиҳо²
халқ ҳалокиға бўлур аждаҳо

йетти боши гунбад-и³ даввордек⁴
йетти оғиз ҳар бириси фордек

гулшан-и фирдавс аро ноз-у наи:м
онча-ки йўл топмай арода наси:м⁵

ҳу:ри анинг ру:ҳ-и мусаввар⁶ киби
қадд-у лаби тубий-у кавсар киби

сокиниға жом-и бақодин уми:д
қайси бақо балки лиқодин⁷ уми:д

содис⁸ анга келди ҳади:с-и қадар
бил азалий сабт⁹ неким хайр-у шар

соф-у тула бўлғали¹⁰ жом-и аласт¹¹
бўлғуча ул майдон абад аҳл-и маст

¹ Ҳаросон бўлмоқ — қўрқмоқ.

² Интиҳо — охир.

³ Мумтоз адабиётда “гунбаз” “гунбад” шаклида ишлатилган.

⁴ Гунбад-и даввор — айланувчи гунбаз, яъни фалак.

⁵ Фирдавс, яъни жаннат богида нозу неъмат шунчалик кўпки, насим, яъни елга ҳам йўл топилмайди.

⁶ Мусаввар — суврат олган, шаклланган. “Суврат” фалсафадаги “шакл” маъносида қўлланади. Руҳ — жавҳар, уни куриб бўлмайди. Унга суврат, яъни шакл берилгач, у кўринишга эга бўлади.

⁷ Лиқо — дийдор. Ҳақ таолонинг дийдори назарда тутилмоқда.

⁸ Содис — олтинчи.

⁹ Азалда сабт, яъни қайд қилинган.

¹⁰ “Бўлғали” бу ерда булгач маъносида.

¹¹ Жом-и аласт — инсон руҳларининг азалда Аъроф сурасининг 72-оятда баён қилинган мийсоқ чоғидаги ўта хуш кайфи. Мийсоқ инсоннинг ўша давр ва ўша ҳолатда ҳақ таолонинг ўз рабби эканлигини тан олиб, унга бандалик қилишга аҳд қилганидир. Бу аҳдга вафо қилган мўминлар абад аҳли, яъни жаннатий бўлиб, ўша азалий кайфдан тўлиқ баҳраманд бўладилар.

дема тамуғ йетти эшигин очиб-
 ким йети оғзи анинг ўтлар сочиб
 ҳар не бу мажлис аро топти вуқу:ъ¹
 хоҳ усу:л англа-ву хоҳий фуру:ъ²
 маст агар тортти ноху:ш садо
 мутриб агар айлади дилкаш наво
 баъзи агар Каъба сари қилди азм
 баъзи агар дайр³ аро тузди базм
 бодийада⁴ ул⁵ чекибон йуз ано⁶
 бўлди мунунг маскани дайр-и фано
 маст чиқиб муғбача-йи⁷ майпараст
 қилди салоҳ аҳлини расво-ву маст
 зоҳид⁸ агар бўлди бориб дурднўш⁹
 фосиқ агар бўлди келиб хирқапўш¹⁰
 барчаси Ҳақ илмида маълу:м эди
 лавҳа-йи маҳфузда марку:м¹¹ эди

¹ Вуқу:ъ топмоқ — воқий, содир булмоқ.

² “Усул” сўзи “асл”нинг кўплиги. “Асл”нинг туб маъноси илди. Аммо “усул” деганда бирор илм ёки амалнинг асослари ёки асосийлари ҳам тушунилади. “Фуру:ъ” бутоқ ва тармоқ маъноларидаги “фаръ”нинг кўплиги. Демак “фуру:ъ” мазкур маънодаги “усул”нинг тармоқларидир. Масалан, намоз ибодат усулининг бири, уни ўташ тартиби шу аслнинг фуруъидир.

³ “Дайр”нинг ҳақиқий маъноси ғайриисломий ибодатхона, мажозан майхона ва майпарастларнинг тўпланадиган жойини билдиради.

⁴ Бодийа — саҳро.

⁵ Яъни ҳажж сафаридagi киши.

⁶ Ано — машаққат.

⁷ Мугбача “муг” оташпараст руҳоний, “мугбача” мажозий маънода соқийлик қилувчи буз болани билдиради.

⁸ Ибодатга берилган киши “обид” дейилади. Тарки дунё қилган обид зоҳиддир.

⁹ Дурднўш — май қуйқасини ичувчи, яъни ўта майпараст.

¹⁰ Хирқапўш — хирқа, яъни дарвеш кийимини кийган; дарвеш, суфий.

¹¹ Маркум — ёзилган. Лавҳа-и ёки лавҳа-йи маҳфуз, яъни эсда сақлов лавҳаси ва ундаги ёзув моддий эмас, маънавий мавжудотдир. Бу “ҳақ илмида” дегандан маълум. Бинобарин, баъзи китобларда бир фаришта лавҳа-и маҳфузнинг бу бошидан у бошига шунча йилда етиб боролмади каби маълумотлар хурофий гаплардир. Буни англаш учун инсон миясига боқишнинг ўзи кифоя қилади. Унда сиёҳ билан ёзганда оламга сиғмайдиган маълумот сақланади.

не йетибон йахши амалдин биҳишт¹
 не солибон дўзах аро феъл-и зишт²
 улки қилиб Тенгрига минг йил сужу:д³
 бўлса шақий-и⁴ азалий қайда су:д⁵
 муғбачалар дайрда қилган ҳалок
 бўлса саъи:д-и⁶ абадий қайда бок⁷
 кимга-ки бу олтиға бор эътиқод
 ҳам бу сифат бирла-ки қилдим савод⁸
 ҳар неча-ким номасийаҳ бўлса ул
 ғарқа-йи дарйо-йи гунаҳ бўлса ул
 тонг йўқ агар авф ўлуб уммид анга
 тутса илиг раҳмат-и жови:д⁹ анга
 лек бу дард ўти эрур жонгудоз¹⁰
 ушбу гудоз ичра куйуб аҳл-и роз¹¹
 бу бири ўз ҳолиға мотам тутуб
 ул бири тарк-и бори олам тутуб.
 ким бу бийик пойа-ки қилдим байон
 кимга йетар-йетмаси эрмас аён
 йетмаги ҳам кимсага мутлақ эмас
 йетмаси ҳам жазм-у муҳаққаҳ¹² эмас
 кофир-у муъмин сари қилсанг соғинч¹³
 не анга йаъсу¹⁴ не мунинг кўнгли тинч

¹ Биҳишт — жаннат.

² Зишт — хунук.

³ Сужу:д — сажда амали.

⁴ Шақий — бадбахт.

⁵ Қайда су:д — не фойда.

⁶ Саъи:д — саодатли.

⁷ Қайда бок — не ажаб.

⁸ Савод қилмоқ — ёзмоқ.

⁹ Жови:д — абадий.

¹⁰ Жонгудоз — жонпўртар.

¹¹ Роз — сир. “Аҳл-и роз” бу ўринда “маъно аҳли”нинг маънодоши.

¹² Жазм-у муҳаққаҳ — қатъий ва ҳақиқий.

¹³ Соғинч қилмоқ — ўйлаб кўрмоқ.

¹⁴ Йаъс — умидсизлик.

кўйдурубон халқни бийм-у¹ уми:д
то худ² эрур ким шақий-у ким саъид

махлас³ иши барчаға ниййат дурур
топмоқ ани лек машиийат⁴ дурур

Иймоннинг бу баёнида умримизнинг баракали бўлиши учун зарур бўлган ҳаёт сабақлари мавжуд. Бу сабақлар тирикчилигимизнинг ҳамма жиҳатларини қамраб олган. Буларнинг энг муҳими суврат аҳли сафидан чиқиб, маъно аҳли сафига ўтишдир. Шунда киши ҳар бир нарса, ҳар бир ҳодисанинг кўринишига қараб чиқарилган юзаки хулосага таяниб эмас, уларнинг мазмуни ва оқибатини ҳисобга олган ҳолда иш кўради. Ақлни ишлатиш керак бўлган ҳолда кўз билан чекланмайди. Масалан, маъно аҳлидан кийиниш одобини ўрганиб, шунга амал қилган шахс четпарастликнинг модапарастликка асосланган кийиниш “маданияти”нинг⁵ нодонлик эканлигини ва кийимнинг вазифасини англаган ҳолда табиий толалардан тўқилган матодан тикилган кийимларни кияди.

Мазкур икки тойифа орасидаги жиддий фарқ уларнинг нонга бўладиган муносабатида яхши кўринади. Суврат аҳлига мансуб киши унинг бозордаги нархига қараб арзон нарса деб ўйлайди ва уни уволу исроф қилишдан тортинмайди. Агар шу арзон нон бир-икки кун топилмаса, кишиларнинг қандай

¹ Бийм — кўрқув. “Бийм-у уми:д” “хавф-у рижо”нинг маънодоши. Бу мўминнинг нажоти учун зарур бўлган кайфиятдир.

² “Худ” бу ерда ахир маъносида: ким шақий, ким саид ахир.

³ Махлас — паноҳ.

⁴ Машиийат — юриш-туриш.

⁵ Кейинги йилларда кўпгина сўзларни, жумладан “маданият” сўзини суйистеъмол қилиш кузатилмоқда. Бу ҳол русчадаги “культура” сўзининг ўзига хос маъноларига эътибор бермасдан, уни ҳамма ўринда “маданият” деб таржима қилиш натижасида юз бермоқда. “Культура”нинг “маданият”дан ташқари яна бир неча маъноси бор. Масалан, у “хлопок техническая культура” деганда экинни билдиради, “культура торговли”, “культура общения”, “культура речи” деганда узбекчадаги “одоб” сўзига тўғри келади. Узбекчада “пахта техник маданият”, “савдо маданияти”, “муомала маданияти”, “нутқ маданияти” деб бўлмайди. “Культура”нинг ўзаги “культ” адаб, парвариш, сигиниш маъноларига эга ва инсондан ташқари ўсимлик ва ҳайвонга нисбатан ҳам қўлланади.

аҳволга тушишини, ҳозир дунёда неча миллионлаб кишиларнинг қорни нонга тўймай нобуд бўлаётганини ҳаёлига ҳам келтирмайди, ўз элидаги фаровонлик ўз халқининг кечаю кундуз тинмасдан қилаётган меҳнатининг натижаси эканлигини билмайди. Маъно аҳлига мансуб киши эса ўша ноннинг вужудга келиши учун деҳқон куздан бошлаб ер ҳайдаб турли ҳозирликларни қуриб, донни экиб, унга тинмай ишлов бериб, ундириб, пишириб, сўнгра жазирама иссиқда уни ўриб, хирмон қилиб, янчиб, донни давлатга топширишини, ундан сўнг унинг тегирмончи ёки элеватор ишчиларининг қаттиқ меҳнати натижасида ун бўлишини, кейин нонвойлар туни билан ухламасдан унни нон қилиб чиқаришини, мабодо шу нон бўлмай қолса, кишиларнинг аҳволи қандай бўлишини, дунёда аҳолиси нон тополмай касал ёки ҳалок бўлаётган мамлакатлар борлигини, кечаю кундуз фикри нон билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш билан банд бўлган минглаб олимлар мавжудлигини, инсонни нон билан таъминлашда бутун табиатнинг, қуёш, ер, сув, ҳаво, турли-туман унсурларнинг иштироки борлигини ҳисобга олади ва шунчалик бебаҳо неъматни арзон нарҳда тақдим қилаётган меҳнаткаш халқига ташаккур айтиб, уни қадрлаб истеъмол қилади ва ўз бурчини ўрнига қўйиб адо этади, халқига сидқ-и дилдан мамнуният билан хизмат қилади.

Навойий иймоннинг кишини ҳайвондан инсон даражасига кўтарувчи бош омиллигини изҳор қилар экан инсонийликнинг тўқис бўлиши учун ҳаё, сабр ва шукрнинг зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Бу замонамиз учун жаҳоншумул аҳамиятга эга. Чунки шарқона ҳаё мафкураси ҳаёсизликни демократик эркинлик деб тушунувчи мафкура ва унинг жамиятни ҳалокатга олиб келувчи оқибатларини яхши англаш воситасидир. Сабр ва шукр фазилатидан маҳрумлик дунё бўйлаб кишиларни ўз жонига, хатто ўзлари билан бирга ўз фарзандларининг жонига қасд қилишгача олиб келмоқда. Иймон ва инсоний фазилатлардан бебаҳралик ёки уларни ёвуз ниятли сиёсатчилар талқинида нотўғри тушуниш натижасида

беғуноҳ аҳолини худкушлик йўли билан халок қилувчи залолатда қолган шахслар ҳам оз эмас. Бу балоларнинг олдини олишнинг бош йўли ҳидоятга оид меросимизни, жумладан Навойийнинг асарларини оммалаштиришдир.

Ҳазрат тарийқат ҳақида

“Тарийқат” сўзи “тарийқ” сўзидан “-ат” қўшимчаси билан ясалган. Бу қўшимча арабчада “-а”, “-ату(н)”, “-ата(н)” шакллариға эға. Охирги товуш “н” сўз ноаниқ ҳолатда ёки кесим бўлиб келганда қўшилади. Ўзбек тилида бу ҳолат “бир” сўзи билан ифодаланади¹. Қўшимчадаги “у” сўзнинг бош шаклини, “а” ва “и” унинг турланган шаклини билдиради. Масалан, арабча “бу йўл кенг” деганда “йўл” “ат-тари:қу”, “бир кенг йўл бор” деганда “тарийқун”, “бу йўлни таъмирлаш керак” деганда “ат-тари:қа”, “бир йўл топиш керак” даганда “тари:қан” шаклида ишлатилади. ўзбекчада “-нинг”, “-ға”, “-дан”, “-да” қўшимчалари келадиган ўринларда арабчада аниқ ҳолатда “-и”, ноаниқ ҳолатда “-ин” келади. “Тари:қ”нинг асл маъноси йўл бўлиб, йўриқ, услуб маъноларида ҳам қўлланади.

Бир тойифанинг оламу одам ҳақиқатини англаш учун танлаган махсус йўли “тарийқат”² деб аталади. Ҳамма тарийқатларнинг мақсади бир, лекин тарийқи турлича бўлади. Тарийқ ва тарийқатларнинг умумий номи сулукдир. Ҳар бир тарийқат сулукнинг муайян бир мазҳаби, янгича таъбир қилганда мактабдир.

Сулукка сайр(ун) ила-ллоҳ, яъни Аллоҳ ҳузурига йўл олиш деб таъриф берилган. Сулукка кирган киши “солик”, “роҳрав”, “йўлчи” деб аталади. Сулук талабдан, яъни Ҳақни исташу излашдан бошланади. Бу йўлдаги солик “толиб” деб аталади. Толибга талаб йўлида сидқ-чинлик, содиқлик, яъни ҳар қандай

¹ “Бир” сонни билдирганда урғули, ноаниқликни билдирганда урғусиз бўлади. Масалан, битта одам маъносида “бир-о-дам” деб, кимдир маъносида “би-ро-дам” деб айтилади.

² Бу сўз арабчада “тарийқа” шаклида ҳам ишлатилади.

вазиятда ҳам чин кўнгилдан мақсадга интилиш зарур бўлади. Навойийнинг қуйидаги байтида толиб ўз талабида содиқ бўлса, Ҳақ таоло уни қаршилашига ишора бор:

Толиб-и содиқ топилмас йўқса ким қўйди қадам
йўлга-ким аввал қадам маъшуқи утру келмади.

Содиқ толиб тараққиёт даражасида ўзини ширк, риё ва кибрдан қутқаради, нафсини жиловлайди, хулқини гўзаллаштиради, бошига тушган кулфатларни, дарду мусибатларни Ҳақ таолонинг синов илтифоти деб билади ва кўнглидан мосиво-ллоҳни, яъни Аллоҳ ёдидан ўзга ҳамма нарсаларни чиқариб ташлайди.

Ширк жалий, яъни очиқ ва хафий, яъни яширин бўлади. Бутпарастлик жалий ширкка, шахспарастлик хафий ширкка киради. Шахспарастлик кишини қўрқув ёки дунёвий манфаат учун сиёсий ёки иқтисодий қудрат эгаси қаршисида иймон ва шариат ҳукмларига хилоф амалларни қилишдир. Ширк-и хафий риё ва мунофиқликни ҳам ўз ичига олади. Мунофиқ тасаввуф таърифида эзгу амалларни холисона эмас, риёкорона, яъни ўзини яхши қилиб кўрсатиш учун қилувчи дунёпарастдир.

Содиқ толиб талаб тарийқини ўтаб нафсоний иллатлардан бутунлай қутилиб, хушахлоқ ва хушамал бўлгач, солиқ Ҳақ таолонинг инояти билан ошиқлик мартабасига кўтарилади. Ҳақ таоло вақти вақти билан бир зумда жамоли учқунидан толибни баҳраманд қилиб ишқ тарийқига олиб киради. Бу ҳақиқий, яъни илоҳий ишққа ҳазрат-и Навоий “Маҳбубу-л-қулуб”нинг “Ишқ зикрида” деган фаслида шундай таъриф беради:

Ишқ ахтаре-дур¹, дарахшанда², башарийят кўзи ну:р-у зийоси андин ва гавҳаре-дур, рахшанда, инсонийат тожининг зеб-у баҳоси андин, меҳре-дур

¹ Ахтар — юлдуз. Бу ва бундан кейинги сўзларга қушилган “е” “йо-йи тавсифий”, “йо-йи ишорат”, “йо-йи имойий” деб аталадиган кумакчи бўлиб, шундай ... ки (ишқ шундай юлдузки) ўрнида ишлатилди.

² Дарахшанда — порлоқ; рахшанда — ялтироқ; меҳр — қуёш; толиё — осмонга чиқувчи.

толиъ, маҳзун¹ хотирлар хористони² андин гулшан ва бадредур³ ломиъ⁴, тийра⁵ кўнгуллар шабистони андин равшан, баҳре-дур⁶ васиъ⁷, ҳар игрими йуз ақл-у ҳуш кемасин чўмурған ва тоғе-дур рафиъ⁸ ҳар тийғи минг зуҳд-у тақво бошин учурған. Шувлайе-дур сўзанда, хошоки кўп жон-у кўнгул бўлған ва барқе-дур⁹ фурузанда¹⁰, кўп жон-у кўнгул ашиъъасида¹¹ кул бўлған, аждаҳойе-дур хунхор, оламни дами била тортмоқ анга ком, подшоҳе-дур қаҳҳор, коми ҳар дам олам аҳлига қатл-и ом. Ҳар неча зулм қилған сайи анга ўсанмоқ йўқ ва ҳар неча қон қилған сайи анга қонмоқ йўқ. Соьикайе-дур¹², ақл-у ди:н хирманин кўйдиргучи ва сарсаре-дур аларнинг кулин кўкка совурғучи. Иноди оллинда тенг ҳам подшоҳ, ҳам гадо, бедоди қошинда бир ҳам фосиқ, ҳам порсо. Ошиқ кўнглига маъшуқ ҳавосин солғучи ҳам ул ва бир жилваси била нақд-и ҳайотин олғучи ҳам ул. Ва ошиқ мундоқ балонинг гирифтори-йу мундоқ офатнинг беихтийори, мундоқ тўфоннинг гари:қи-йу бу навъ соьиканинг ҳари:қи¹³, мундоқ ғаддорнинг забуни-йу мундоқ девкирдорнинг мажну:ни. Ва мундоқ ошу:бнинг шифтаси-йу бу йанглиғ қотилнинг фирефтаси, бу тавр хунрезнинг ҳалоки-йу бу турлуг балоангезнинг дардноки.

Ишқ кўхистони бедодининг ношодларидин бири Фарҳод-дур ва саҳро-йи жуну:ннинг забу:нларидин бири Мажну:н-дур. Ва шабистон савдоси девоналаридин бири парвона ва гулистон ҳавоси ношикебларидин¹⁴ бири андали:б-и¹⁵ давона ва

¹ Маҳзун — ғамгин.

² Хористон — тиканзор.

³ Бадр — тўлин ой.

⁴ Ломиъ — ёрқин.

⁵ Тийра — қоранғи.

⁶ Баҳр — денгиз.

⁷ Васиъ — кенг.

⁸ Рафиъ — юксак.

⁹ Барқ — яшин.

¹⁰ Фурузанда — яшнагучи.

¹¹ Ашиъъа — шуъоъ (чақин)нинг кўплиги.

¹² Соьика — чақмоқ.

¹³ Ҳарийқ — куюк.

¹⁴ Ношикеб — тоқатсиз.

¹⁵ Андалиб — булбул.

оташгоҳ ҳарорати гармравларидин¹ бири Хусрав-и номий-у майкада дардманлиғи номийларидин² бири Жомий наввара-ллоҳу марқадаҳу ну:ран³ ваффақано-ллаҳу тарийқи шиъориҳим ва аҳдоно ли-сулу:ки осориҳим⁴.

Байт:

Ки то бўлғай булар бир-бирлари бирла
қарийн⁵ бўлсун,
Самандарлар киби ишқ ўти ичра
ҳамниши:н бўлсун.

Бу таъри:ф қилған ишқ-у бу байон эткан аҳл-и ишқ маъшу:қ вужу:ди бирла қойим-дурлар ва бу адо топқан ҳолатға мансу:блуклари дойим. Ва ул маъшу:қ ҳусндин иборат-дур-ким “Инна-ллоҳу жамийлун йуҳиббу-л-жамол”⁶ андин хабар берур-ким, ишқ бу эътибор-у жалоли била ва бу ихтиёр-у истиқлоли била ҳусн саропарда-йи⁷ кибрийо-ву⁸ боргоҳ-и⁹ истиғноси¹⁰ бир банда-йи човуш-у¹¹ бир ками:на ҳалқабағуш-дур-ким¹², ҳар қачон ҳусн султони маҳбу:блуг ниқобларидин-у масту:рлуг ҳижобларидин чиқмоқ асбобин тузса ва зуҳу:р тажаллийси била жилва кўргузса, ул ну:р ошиқ-и маҳжур¹³ кўзи равзани¹⁴ ши:шалари гавазн¹⁵ кўзи ши:шалари-дек ҳайрон қилиб ишқ-и бебок аййори ул равзан йўлидин ўзин кўнгул маъму:расиға¹⁶ ташлар ва ул маъму:рада хароблиғ оғоз

¹ Гармрав — ишқ ҳарорати соҳиби.

² Номий — номдор, таниқли.

³ Яъни Аллоҳ унинг қабрини нурга тулдирсин.

⁴ Яъни Аллоҳ бизга уларнинг шиорининг йуригини муяссар қилсин, уларнинг изидан бориш йулини курсатсин.

⁵ Қарийн — ёнма-ён.

⁶ Яъни Аллоҳ гузалликни севадиган гузал.

⁷ Саропарда — сарой пардаси.

⁸ Кибрийо — улугворлик.

⁹ Боргоҳ — қабулхона.

¹⁰ Истиғно — номуҳтожлик.

¹¹ Човуш — лашкарбоши.

¹² Ҳалқабағуш — қул.

¹³ Маҳжу:р — айриликдаги киши.

¹⁴ Равзан — ёриқ.

¹⁵ Гавазн — буғи.

¹⁶ Маъму:ра — обод маскан.

қилиб, хирад-у хуш хайлиға қўзғалон сола ташлар. Ул маълу:м эмас-ким, ҳусн султонининг бу золим човуши бедодидин ул мулк аҳлининг мазлу:млари неткай-у ҳоллари анинг ташаддуди¹ суъу:батидин² не йерга йеткай. Бо-вужуд-и бу ҳол ул кишварнинг асирлари ва ул мулкнинг қатл-у торож кўрган аҳл-и фазаъ-у³ нафи:рлари⁴ ул жилва майидин маст-у беҳуд-у ул жамол тамошосидин волиҳ-у⁵ ҳайрон бўлиб, анинг ҳавосиға машъу:ф-у⁶ анинг тамошосиға мағлуб бўлурлар.

Эмдиким ул кишварни тасхир қилди ва ул мулк аҳлин йағмода асир этти, йана ул султон жилвагоҳ фазо-йи Эрамидин хилватгоҳ хафоси⁷ ҳарамиға майл этиб, ҳамул ну:р-у зулмат пардалариға йузланса ва жамол куйошин ҳамул шабандарруз⁸ ниқоб саҳоблариға йашурса ва бу турктоз⁹ топиб мусаххар бўлған мулк аҳлиға ва бу қатл-у торож кўруб бузулған кишвар элиға ул тамошо ҳирмонидин¹⁰-ул назора имтидоди¹¹ аршидин рустохезе тушланғай ва қийомате йузланғай-ким, жазаъ-и акбар¹² вовайлоси ва ошуб-у фазаъ-и маҳшар асафоси аларнинг ниҳодидин фалак-и ғаддорға майл эткай ва бу сипеҳр-и давворға йеткай.

Бу ҳолате-дур-ким, мунунг шиддати тақри:рдин нари ва суъу:бати таҳрирдин ташқари-дур-ким, муни кўрмаган киши билмас ва мунга йетмаган бовар қилмас-ким, ҳижрон-у фиरोқ мундин иборатдур. Ва ишққа маротиб-дур ва ул уч қисм била мунқасим бўлур. Аввалғи қисм авом ишқи-дур-ким авому-н-нос орасида бу машху:р-у шойи:ъ-дур-ким¹³, дерлар: Фалон фалонға ошиқ бўлубтур. Ва бу навъ киши ҳар навъ кишиға бўлсун, шағаб-у¹⁴ изтиробларича лаззат-и

¹ Ташаддуд – шиддат олиш.

² Суъу:бат – қийинлик.

³ Фазаъ – қурқинч, фазаъ-и акбар – қиёмат даҳшати.

⁴ Нафи:р – фарёд.

⁵ Волиҳ – ишқ мағлуби. Бу сўзни “вола” деб ўқиш хато. Чунки “вола” нозик ипак куйлакни ва ғазабдан қизишган кишини билдиради.

⁶ Машъу:ф – ута ошиқ.

⁷ Хафо – яширин ҳолат.

⁸ Шабандарруз – кундузда тун.

⁹ Турктоз бўлмоқ – турк чопқинининг мағлуби бўлмоқ.

¹⁰ Ҳирмон – маҳрум бўлиш.

¹¹ Имтидод – давом этиш.

¹² Жазаъ-и акбар – қиёмат фарёди.

¹³ Шойи:ъ – ёйилган.

¹⁴ Шағаб – безовталик.

жисмоний-у шаҳват-и нафсоний эмас. Ва бу қисмнинг бийикрак мартабаси шаръий никоҳ-дур-ким, бари халойиққа суннат-дур-у мубоҳ¹. Ва пастроқ мартабасида паришонлиқ-у мушаввашлиқлар ва бесомонлиқ-у ноҳушлиқларе-ким, зикри тарк-и адаб-дур ва байони беҳижоблиққа сабаб.

Иккинчи қисм хавосс ишқи-дур-ким, хавосс ул ишққа мансу:б-дурлар. Ул пок кўзни пок назар била пок йузга солмоқ-дур ва пок кўнгул ул пок йуз ошу:бидин кўзғалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқ-и покбоз маҳбуб-и ҳақи:қий жамолидин баҳра олмоқ. Ишқ аҳлининг покбозлари ва шавқ-у нийоз аҳлининг назмтироз-у² афсонапардозлари³ мутақаддиминдин⁴ андоққим назм бешасининг⁵ ғазанфари⁶ ва дард-у ишқ оташқадасининг самандари ва завқ-у ҳол⁷ водийсининг покрави Амир Хусрав Дехлавий-дур-ким, пок нафас-у гуфтори, пок алфоз-у маонийлиқ ашъори ишқ аҳлининг орасида ғавғо-ву важд-у ҳол анжумани фазосида алоло солиб-дур. Йана сўзи пок-у кўзи пок ишқ аҳлида мужаррад-у мунфарид-у⁸ бебок бу тоифанинг беназир-у ади:л-у тоқи фаҳру-л-милла ва-д-ди:н Шайх Ироқий-дур-ким, ишқ сифотиға муттасиф-дур⁹ ва “Ламаъот”и¹⁰ пок маъоний-у тарокибиға¹¹ мусанниф-дур.

Ва мутааххириндин¹² икки оламини бир дов била ўйнаған муқаммиршевалар¹³ покбози ва ишқ дайр-и фаносида ҳақиқат бодасидин маст риндлар¹⁴ ҳамрози шамсу-л-милла ва-д-ди:н Хожа Ҳофиз Шерозий-дур.

¹ Мубоҳ — шаръан жойиз.

² Назмтироз — шоир.

³ Афсонапардоз — дostonчи.

⁴ Мутақаддимин — “мутақаддим” (қадимги, олдин ўтган)нинг кўплиги.

⁵ Беша — туқай.

⁶ Ғазанфар — ўроз, яъни эркак арслон.

⁷ Завқ-у ҳол — солиқнинг пок, яъни ҳақ таолодан ўзга ҳеч нарса қолмаган кўнгилда илоҳий нур жилоланадиган онлар.

⁸ Мужаррад-у мунфарид — алоҳида мақомга эга бўлган ягона шахс.

⁹ Муттасиф — сифатга эга.

¹⁰ Ламаъот — Ироқийнинг асари.

¹¹ Тарокиб — “таркиб”нинг кўплиги.

¹² Мутааххирин — охирилар, қадимгилардан кейингилар.

¹³ Муқаммиршева — қиморбоз йўлини тутган.

¹⁴ Ринд — тақводор ва зоҳиднинг зидди. Юзаки қараганда амаллари ношаръий бўлиб кўринган киши.

Дунйо ва охиратни бир оҳ ила ўртаган пок ошиқлар имоми ва мулк-у малакутда сойирлар¹ шайху-л-исломи ҳазрат-и муршидий ва маҳдумий² ну:ру-л-милла ва-д-ди:н Абдурахмон Жомий-дур наввара-ллоху марқадуху-ким агарчи алар васфи назмға нисбат берурдин йуқорироқ-дур ва лекин ҳар услуб шеърда жаҳонгир-дурлар ва назмларида ҳар шеър била ишқ ўтин оламға уруб-турлар ва шеърларида ҳар байт била дард аҳли жон-у кўнгли оламин куйдируб-дурлар.

Йана ул ҳазрат-и Жом маҳаббатидин дурдкашлар-у³ иршоди сулу:кидин фонийвашлар-ким, дард-у ишқ таври адосида гуфторлари турк улусида ҳароратомиз ва сорт хайлида офатанғиз-дур, борининг ғарази гуфторлари иштиғолидин ва ашъорлари қийл-у қолидин бу ишқ изҳори-дур ва барчанинг шавқ-у ано йолинидин ажз-у нийозлиқ ҳолати ва дард-у бало чоқинидин сў:з-у гудозға⁴ мубоҳоти⁵ ўзин бу ишққа мансу:б қилмоқ-дур, балки мағлу:б билмак. Буйла кўрунур бу ишқ оламида ошиқлиқнинг саъб ҳоли ва маъшу:қнинг муфрит⁶ васф-и жамоли ҳар йерида ҳар бирининг ажаб ҳолоти-йу ғариб хайолоти ва ғойатсиз булъяжаблар-у ниҳоятсиз ранж-у таъаблар-ки йузланиб-тур ва анинг изҳори лозим келиб-дур. Ул жумладин маъшуқ ҳусн-у жамолининг бениҳоятлиғи ва ноз-у истиғносининг беҳадд-у ғойатлиғи ва андоқ аҳвол-ким, мунга мувофиқ бўлғай, андин сўнг ошиқ дард-у шавқининг фаровонлиғи ва ажз-у нийоз сў:з-у гудозининг бепойонлиғи ва ҳар уму:р-ким, мунга муносибдур. Йана иккаласининг бир бирига имтизожи-йу⁷ тарки:бидин ва ихтисоси-йу тарти:бидин вуку:ъ топқан ҳолот адосида ва йуз кўргузган мушкилот имлосида-ким, ҳар бирида агар китоблар тасни:ф қилинса-ву мужалладлар тарти:б этилса, ҳануз улча анинг

¹ Соиыр — сайр қилувчи, кезувчи.

² -ий — -им .

³ Дурдкаш — май куйқасини ичувчилар — Жомий муҳаббатидан баҳра олганлар.

⁴ Сў:з-у гудоз — ёниб ўртаниш.

⁵ Мубоҳот — фахрланиш.

⁶ Муфрит — ҳаддан ортиқ.

⁷ Имтизож — қотишув.

адосининг ҳаққи-дур, таҳри:рға кетурмаг-у тақри:р қаламин сурмак мутағаййир кўрунур¹, балки мутағаззир-дур². Ва койинот бозорининг гавғоси-йу унсуриййот чорсусининг алолоси бу такаллум-у тараннум била-дур. Ва мунсиз инсон каломи тане-дур жонсиз ва башар алфоз-у иборати чамане-дур гул-у райҳонсиз. Сўз-ким, дард чошнийсидин³ ҳарорати бўлмағай ва назм-ким ишқ ҳароратидин хирқати бўлмағай, ну:рсиз шамъ бил-у сарварсиз жамъ гумон қил. Ҳосило-ким, сўзга бу тарона-дур-у мундин ўзга барча афсона-дур. Ва сўз ишқ сўзи-дур-у кўнгулда ҳайот нашъаси ишқ ўзи-дур.

Байт:

Сўз-ки маъносида ишқ ўти нишони бўлмағай,
Бир таҳарруксиз⁴ бадан англа-ки, жони бўлмағай.

Ҳикоят:

Мажну:н ишқи ўти ҳажр-и жонгудозиға улашти, заъи:ф баданиға ул ҳароратдин иситма шуъласи туташти. Ҳар муолажа-ким қилдилар су:д этмади мараз⁵ ортти-йу иситма кетмади. Чун бемор иши назъ⁶ ҳолиға йетти, биров ул ҳолдин Лайлоға хабар этти. Парийвашни ул хабар ношод қилди, девонасин сўрарға нома савод қилди. Қосид-ким⁷ ул номани Мажну:нға йеткуруб берди, ру:ҳдин танда рамақ⁸ йўқ эрди. Меҳрибонлар-ким, номани мутолаға қилдилар, беморға истимоъидин⁹ асар билдилар. Ҳар ким-ки ани такрор этар эрди, ул нафасдин бемор танига ру:ҳ йетар эрди. Ул дам-ким иши ҳирз-у¹⁰ дуъодин ўтди, маъшу:қ номаси ҳирз-у дуъо йерин тутти. Мари:з¹¹ заъфдин сиҳҳат топқунча такрор

¹ Мутағаййи:р кўрунмак — эриш туюлмоқ.

² Мутағаззир — узрли.

³ Чошний — маза.

⁴ Таҳарруксиз — ҳаракатсиз.

⁵ Мараз — касаллик.

⁶ Назъ — жон узилиши.

⁷ Қосид — даракчи.

⁸ Рамақ — сўнги нафас.

⁹ Истимоъ — тинглаш.

¹⁰ Ҳирз — тумор.

¹¹ Мари:з — бемор.

қилди, чун сиҳхат топти, бўйинга тумор қилди. Ишқ сўзидин марази сиҳхат топти ва ул сўз такроридин бадани қувват.

Байт:

Ошиққа гарчи заъф-у маразлиқ дурур мизож,
Маъшу:қ зикри ул маразиға эрур илож.

Учинчи қисм сиддиқлар ишқи-дур-ким, алар Ҳақнинг тажаллийёт жамолиға мазохир¹ воситасидин айру волиҳ-у мағлу:б-дурлар ва ул мушоҳада беҳудлиғида алардин шуъу:р маслу:б². Шуҳу:длари истиғроққа йеткан³ ва ул истиғроқдин истиҳлок⁴ мақомин ҳосил этган. Агар ҳаводис йели сипеҳр⁵ гулшани авроқин⁶ учурса, аларға андин хабар йўқ ва анжум⁷ гулбаргларин ҳар сори совурса аларға андин асар йўқ. Ҳавосслари⁸ ноқор тажаллийёт жамоли садамотидин⁹ ва шавқлари номиқдор ишқ ҳужу:ми ғалаботидин. Анбийо-йи мурсалин¹⁰ йеткандин назарларин мақсу:ддин олмай ва малойика-йи муқарриби:н¹¹ ўткандин назарларин ул сари солмай. Ҳоллари матлу:б¹² мушоҳада-йи жамоли ва иштиғоллари ҳам анинг мулоҳаза-йи санойи:ъ-у¹³ жамоли. Висол майи зўридин кўнгуллари беҳуд-у маст, мутаъоқиб¹⁴ тажаллийёт сатватидин¹⁵ аъзоларида шикаст. Васл бодасидин ўзга ру:ҳлариға ком йўқ ва Ҳақ мушоҳадасидин ўзга кўнгуллариға

¹ Мазохир – “мазҳар” (зоҳир бўлиш ўрни)нинг кўплиги.

² Маслуб – тортиб олинган.

³ Яъни Ҳақ таолонинг жамоли тамошосита фарқ бўлган.

⁴ Истиҳлок – ҳалок бўлиш.

⁵ Сипеҳр – осмон.

⁶ Авроқ – “варақ”нинг кўплиги.

⁷ Анжум – “нажм” (юлдуз)нинг кўплиги.

⁸ ҳавосс – “ҳосса” (ҳис узви)нинг кўплиги.

⁹ Садамот – “садама” (шикаст)нинг кўплиги.

¹⁰ Анбийо-йи мурсалин – илоҳий китоб соҳиби бўлган пайгамбарлар.

¹¹ Малойика – малак (фаришта)нинг кўплиги. Муқаррабин – “муқарраб” (яқинлашган)нинг кўплиги. Бу таъбирдан мурод Ҳақ таолонинг яқинлари бўлган Жаброил, Азроил, Микоил ва Исрофилдир.

¹² Яъни Ҳақ таоло.

¹³ Санойиъ – “санъат”нинг кўплиги.

¹⁴ Мутаъоқиб – кетма-кет.

¹⁵ Сатват – қудрат.

ором йўқ. Булар-дур ишқда васлдин ком топқан ва “ъинда малийки:н муқтадир”¹ мақомида ором топқан. Ва бу тойифани восиллар² деб-дурлар, ишқдин васл мақсу:ди ҳосиллар.

Ҳикойат:

Ҳаж шарафин ҳосил қилган машойих-у авлийо ғалайҳи-т-таҳийят ва-д-дуъо Арафотда муножот қилиб, ҳар қайси бир мурод истар эрди ва ўзлари учун бир тилак тилар эрди. Ва кўпнинг дуъоси бу эрди-ким, Илоҳий, бизга тавфиқинг бирла ҳамроҳлиғ бер ва ўз ҳақиқатингдин огоҳлиғ. Ва кутбу-с-солики:н ва султон-л-ъорифи:н ирфон тарийқида авлийодин мумтоз Шайх Абу Саъид Ҳарроз қуддиса сирру:ху-л-ази:з оғзида сукут муҳри зоҳир ва жамол-и тажаллийотқа мустағриқ-у мутаҳаййир³ туруб эрди, кўзин осмонға уруб эрди. Биров деди-ким, йо шайх, дуъо бу маҳалда мақбул-дур ва бори машойих дуъоға машғул. Сен нечук дам урмассен ва дуъо раҳшин ижобат майдониға сурмассен? Шайх қуддиса сиррих деди-ким, ҳар не бу халойиқ дуъо била тилайдурлар, борини манга берибдур, балки ортуғроқ. Андин не истай-у дуъо қилиб не тилай?! Алар-ки, огоҳлиғ тилайдурлар, манга матлу:б бир замон ғафлат-дур ва ўз ҳолиға эврұлгали бир нафас муҳлат-дур-ким, анинг вужу:ди тажаллийси садамотидин бетоб-у тавонмен ва ул оғир йук остида хасдек нотавонман-ким, анинг жамоли ҳайратидин ўзумдин хабарим йўқтур-у ўзлугумдин асарим йўқтур.

Ишқнинг ғойати бу йергача-дур ва ошиққа васлнинг ниҳойати бу сўзни дергача-дур. Бу ошиқлар-ким, Ҳақ оллинда қабул аҳли-дурлар ва тари:қат машойихи истилоҳотида вусул аҳли-дурлар, буларни тенгрига ошиқ деса бўлур маҳбу:б ҳам ҳақға толиб от қўйса бўлур матлу:б ҳам.

Рубоъий:

Бу йерга йетурса бандасин лутф-и илоҳ
Таҳқи:қ билур ҳар киши-ким, бор огоҳ-

¹ Яъни қудратли Мали:к ҳузурда (Қамар сураси, 55-оят). Мали:к Ҳақ таолонинг исмларидан бири.

² Восил – васлга эришган.

³ Мутаҳаййир – ҳайратланган.

Ким топмас анинг оллида мавжу:д сивоҳ,
Ул қолди-йу тенгри қолди Оллоҳ Оллоҳ¹.

Ошиқнинг ишқи камолга етказ, у орифлик мартабасига кўтарилди, илоҳий маърифатдан огоҳ бўлади. Ориф мавжудотнинг ғайб оламидаги маъно ҳолатини мавжудот воситасида ёки бевосита идрок қилади. Ҳақиқатни мажоз орқали кўра билиш покбоз, яъни шахвоний ҳислардан пок бўлиб, фақат ҳусн тамошоси билан чекланган ошиқларга хос. Ҳақиқатни бевосита идрок қилиш сиддиқларга хос. Ориф маърифат тарийқидан сўнг бир неча ҳолатни бошидан кечириб, валийлик² мартабасига эришади. Бу ўринда “валий” валийу-ллоҳ, яъни Ҳақ таолонинг дўсти деган маънодадир. Ҳазрат-и Навоий ўз давригача мавжуд бўлган валийларни ўзининг “Насойиму-л-маҳабба мин шамойимил-футувва” асарида тавсиф қилган. “Насойиму” “наси:м” сўзининг кўплиги. “Наси:м” эсин, яъни кишига ёқадиган тарзда эсадиган елдир, “л” аниқлик кўмакчиси (таъриф ҳарфи) бўлиб, қаратқичли иборада, яъни “фалоннинг фалони” ва “фалон фалони” деганда қаралмишга орттирилади. “Насойиму-л-маҳабба” муҳаббат еллари демакдир. Ҳозирги муҳаббат сўзи араб ва мумтоз ўзбек тилларида “маҳабба” ва “маҳаббат” шаклларида ишлатилади. Бинобарин буни “Насойиму-л-маҳаббат” дейилса ҳам хато бўлмайди. Матбуотда бундай ибораларда қаратқич таркибидаги “у”ни “л”га қўшиб, “насойим ул-муҳаббат” ва аксинча қаралмишга тегишли “л”ни қаратқичга қўшиб, “насойимул муҳаббат” тарзида ёзиш оммалашган. Хатто бундай ибораларда аниқлик кўмакчисининг бошқа ўринда ишлатилдиган “а” билан бошланадиган шакллари ҳам “Насойим ал-муҳаббат” тарзида ишлатилмоқда. Бу анъана кўпол хато ҳисобланади. “Мад:нату-ш-Шош”ни “мадинат аш-шош” ва “ал-жомиъу-с-саҳи:ҳ”ни “ал-жоме ас-саҳеҳ” дейиш мазкур турдаги хатолардандир³. “Шамойим”

¹ Алишер Навои. Возлюбленный сердце, сводный текст подготовил А. Н. Кононов, Москва — Ленинград, 1948, 90-99 с.

² “Валий” ҳозирги тилда “авлиё” шаклида оммалашган. Бу “валий”нинг кўплиги бўлиб, мумтоз ўзбек тилида “валийлар” маъносида ишлатилади.

³ “(а)л-”нинг “л”си с, т, д, ш, р, з, л, н товушларининг олдида келганда шу товуш шаклини олади.

хушбўй ҳид маъносидаги “шамийм” сўзининг кўплиги. “Футувват”нинг луғавий маъноси йигитлик. “Йигитлик” деганда жавонмардлик, мурувват ҳам тушинилади. Истилоҳда валийларга хос бир фазилатни билдиради. Бу фазилат ўзини ҳаммадан кичик тутмоқ, кек сақламамоқ, ўзгаларга фақат яхшилик қилмоқ, хатто ёмонликка ҳам яхшилик билан жавоб бермақдан иборат. “Мин” “-дан” маъносидаги олд кўмакчидир.

“Насойиму-л-маҳабба мин шамойими-л-футува”нинг сўзма-сўз луғавий таржимаси “йигитликнинг хуш исларидан муҳаббатнинг эсинлари” бўлади¹. Бу номнинг маънавий таржимаси “футувват атридан анқиган муҳаббат эсинлари” бўлади. “Футувват” Шарқ тиллари учун умумий истилоҳ бўлгани учун таржима қилинмайди, зарур бўлганда изоҳ берилади. Бундай истилоҳларни Фарб шарқшунослари ҳам ўз тилларида муодили бўлмаган тақдирда уларнинг луғавий таржимасини бермасдан ўзича қолдириб, уларга изоҳ берадилар.

Ҳазрат-и Навойий мақсадга эришган соғлом² сулук аҳлининг фазилатлари ҳақида “Насойиму-л-маҳабба мин шамойиму-л-футува”да шундай дейди:

¹ Бундай таржима кўпинча ибора ёки жумла мазмунини ифодаламайди. Шунинг учун бу услубдан фақат тил ўқитишда фойдаланилади. Айни жараёнда маънавий таржима ҳам берилади. Бундан тил ўрганувчи ўрганаётган тил билан она тили орасидаги тафовутни билиб олади ва хатосиз тўғри таржима қилишни ўрганади. Омма учун қилинган таржималарда луғавий таржима берилмайди. Таржимада луғавий таржима билан чекланиш тилбузарликларга олиб келади. “Аллома”ни “қомусий олим”, “ош қилди ёки пиширди”ни “тайёрлади”, “вирус касал қўзғайди”ни “чақиради”, “душга тушди”ни “қабул қилди”, “шартнома шартлари”ни “шартномавий режа” дейишлар мазкур хато натижасидир. Таржиманинг мундан ҳам ёмонроғи сўзнинг таркибий таржимасидир. Жонворлар тўдаси, галасини “ҳамжамият”, “раёсатдош”ни “ҳамраис” дейиш шу хатонинг маҳсулидир.

² Соликлик, суфийлик ва мутасаввиflik даъвосини қилувчи шахс ва тойифалар орасида носоғлом ақийда ва амаллар билан машғуллари ҳам бор. Бунинг сабаблари илмий маълумотга эга бўлмаслик, тўғри фикр юритмаслик, хурофотпарастлик натижаси бўлмиш залолат ва шуҳрат, бойлик, мансаб учун бўладиған фирибгарликдир.

Бу тойифа сулу:кида муқаддама тамҳи:ди

Қола-ллоҳу таборака ва таъоло ва ла-қад каррамно бани: Одама ва Ҳамалноҳум фи-л-барри ва-л-бахр¹ ва қола-ллоҳу таъоло инно ғаразно-л-амоната ғала-с-самовоти ва-л-арзи ва-л-жиболи фа-абайна ан йаҳмилнаҳо ва ашфақна минҳо ва ҳамалаҳо-л-инсон².

Бу тақди:р била андоқ таҳқи:қ бўлди-ким Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло махлу:қотда бани: Одамдин шари:фроқ ва бийикрак халқ қилмайдур³, невчунки маърифату-ллоҳ ганжининг ами:ни ва маҳрами ул-дур.

“Кунту канзан махфиййан фа-аҳбабту ан уърифа фа-халақту-л-халқа ли-уърифа”⁴. Ва чун бу махлу:қнинг⁵ зотларида башариййатни дохил қилди⁶. Башариййат муқтазоси била алардин нописанд ишлар вужу:д тутти. Мунунг ислоҳи учун баъзи бир гузида⁷ бандалари бошиға нубувват⁸ тожин қўйуб, белига ҳидойат камарин боғлаб, бу махлу:қотнинг⁹ амру наҳйиға ўз оллидин маҳку:м-у буларға ҳоким қилди

¹ Яъни Биз одам болаларига карам қилдик ва уларнинг эҳтиёжини қондиришни қуруқлик ва денгизга юкладик (Аҳзоб сураси, 72-оят). Инсонга қилинадиган карам, унинг яхшию ёмонига барча неъматларни миннатсиз беришдир. Ҳазрат-и Навоий “Маҳбубу-л-қулуб”да инсоннинг инсонга карами ҳақида шундай дейди: Карам бир жафокашнинг шиддати йукин кўтармак-дур ва ани ул суъу:батдин ўткармак-дур; бировнинг меҳнати хори ҳамлин қабул қилмоқ ва ул тикан нўтидин гул-дек очилмоқ ва ул қилганни тилга келтурмамак-у оғизга олмамоқ ва ул кишига миннат қўймамоқ-у анинг йузига кўз солмамоқ. Карам сифати акраму-л-акрамин иши-дур, соҳибкарам киши ҳақнинг бу сифатиға мутобиъ киши-дур.

² Чиндан ҳам биз амонатни (тоатни) осмонларга, ерга, тоғларга тақдим қилдик. Улар буни ўзларига ортишдан тийиндилар, ундан қўрқдилар. Инсон уни ўз устига олди. Бу оятнинг “иннаҳу кона залуман жаҳула” (Чиндан ҳам у (ўзи ўзига) ўта золим ва нодондир) деган давоми бор. ҳазрат-и Навоий буни келтирмайди. Бундан мақсад Ҳақ таоло инсонни жасур қилиб яратганини таъкидлашдир.

³ Халқ қилмоқ — яратмоқ.

⁴ Яъни Мен яширин ҳазина эдим, танилишни истадим ва танилишим учун махлуқотни яратдим (қудсий ҳадис).

⁵ Яъни инсоннинг.

⁶ Чун ... дохил қилди — дохил қилгач.

⁷ Гузида — танланган.

⁸ Нубувват — набийлик, яъни пайгамбарлик.

⁹ Бу ерда “махлуқ” инсон маъносида

ва Калому аҳком алар учун нозил қилди то ул маърифатга аларни далолат қилдилар. Чун бу махлу:қлар анинг асмо-ву¹ сифотининг мазоҳири эрдилар ва ҳар сифатга муттасиф эрдилар, ҳар қайси ўз қобилийятига кўра ул сифатқа муносиб-ки, анга мазҳар эрди, тараққий-у тафовут зоҳир қилдилар ва зотларида башарийят ғолиб эркан жиҳатидин мухталиф адйон-у² милал ораға тушти. Ул замонғача-ким, халқнинг ашаддий-у аглази³ аъроб эрдилар, балки алар орасида Қурайш-ки, аларнинг ҳидойати учун Ҳазрат-и Рисолат саллалоҳу ʼалайҳи ва салламни-ки, мурод офари:нишдин ул ҳазратнинг шари:ф-у пок зоти эрди, ҳабиблиғиға муттасиф қилиб ул гумроҳлар ҳидойатиға йиборди ва аҳкомин ул Ҳазратқа нозил қилди. Чун анбийонинг ашрафи эрди, қавм-и ақвомнинг ашадди, ҳар ойина-ким, нозил бўлган калом қонуни била шари:ъат аҳкомин андоқ-ким шарти эрди тузди ва ботил милални орадин чиқарди ва қобил миллатни ул маърифатға мушарраф қилди, андоқки киром асҳобидин-ки, бу давлат-у саодатға фойиз эрдилар, бири ўз ҳолидин хабар берур-ким, “лав кашафа-л-“ито‘у мо издадту йақи:нан”⁴.

¹ Асмо – “исм”нинг, сифот – “сифат”нинг, мазоҳир – “мазҳар”нинг кўплиги. Жисм оламида бор бўлган, бор ва бор бўладиган ҳар бир махлуқотнинг оти ҳақ таолонинг чексиз илмида, шариат таъбирича лавҳ-и маҳфузда маъно ҳолатидаги оти ва шу отга тааллуқли сифати бор. Мана шу маъно ҳолатидаги от “исм” дейилади, унга тегишли хосса сифат дейилади. Ҳар бир махлуқ мазкур маънавий исм ва сифатнинг мазҳари, яъни зоҳир бўлиши, жисман бор бўлиш ўрнидир. Бу исму сифат маъно оламидан тажаллий қилади, иниб жилоланади, маъдандан маъдан, ўсимликда ўсимлик, ҳайвонда ҳайвон нафсини, яъни қувватини ҳаракатга келтиради, жонлантиради. Инсонда мазкур нафслардан ташқари “нафс-и нотиқа” деб аталган ақл ва нутқдан иборат нафсни ишга солади. Ҳар бир махлуқ қобилиятига яраша ўз исмига мувофиқ шаклни олиб мазкур сифат билан муттасиф бўлади, сифатланади. Масалан, “Алийм” исми тажаллий қилган киши қобилиятига яраша илм сифатига, “Қаҳҳор” исми тажаллий қилган киши қаҳр сифатига эга бўлади. Бу хилқат кишилар орасида тафовут пайдо қилади.

² Адйон – “дий:н”нинг кўплиги.

³ Аглаз – ўта кўпол.

⁴ Яъни парда очилганда ҳақиқат билимим ортгандан ортар эди.

Ва чун ул Ҳазрат салла-ллоҳу ʔалайҳи ва саллам анбийонинг хотами эрди ва андин сўнгра нубувват эшиги боғланди, ҳар ойина-ким, ноқислар такмилиға умматининг комил-у олимларини маъмур этти-ким, бурунғи анбийо ўрниға ихдо қилғайлар ва йўлдин чиққанларға йўл кўргузгайлар-ки, ғулама: ‘у умматий ка-анбийа: ‘и бани: Исра: ‘и: л¹ ва айзан² “ал-ʔулама: ‘у варасату-л-анбийа: ³ аҳодиси⁴ андин хабар берур. Ва ул Ҳазратдин сўнгра бузургвор асҳоби ризвону-ллоҳи таъоло ʔалайҳим ажмаъин халойиққа бу раҳнамойлиғни бажо келтурдилар ва Ҳақ субҳонаҳу ва таъолоға йўл кўргуздилар. Ва ул соҳибдавлатлардин сўнгра бу умматнинг машойихи-йу авлийоу-ллоҳ қаддаса-ллоҳу таъоло афвоҳаҳум бу иршодға иштиғол кўргуздилар. Ва ваъда бу-дур-ким, олам инқирозиғача-ким, бу миллат-у шари: ʔат сирот-и мустақим бўлғусидир.

Бу тойифа-ким, вилоят-у каромат аҳлидурлар ва халойиққа иршод-у ихдо қилурлар, муборак зотларининг баракоти бу миллат аҳли бошидин кам бўлмағай.

Бу тойифанинг аъмол-у афъол ва муъамалот-у рийозотидин баъзини зикр қилмоқ

Буларнинг аввал ишлари тавба-дур-ким, Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло барча манҳий⁵ ишлардин аларға ижтиноб каромат қилғай.

Ва андин сўнгра луқма ҳиллиййати-ким⁶, ул бобда улча мумкин-дур, саъй қилурлар. Ҳар ойина “ал-ка: сибу ҳаби: бу-ллоҳ”⁷ мазмуни била кибор-и машойих баъзи санъатларға⁸ иштиғол қилиб-дурлар.

Ул жумладин Шайху-л-машойих Шайх Абу Саъи: д Харроз қаддаса-ллоҳу ру: ҳаҳу-л-ʔази: з эрди-ким

¹ Яъни олимлар бани Исроил пайғамбарларидек умматимдурлар.

² Айзан — яна.

³ Яъни олимлар пайғамбарларнинг ворисларидурлар.

⁴ Аҳодис — “ҳадий: с”нинг кўплиги.

⁵ Манҳий — наҳй қилинган, яъни қилма деб буюрилган.

⁶ Ҳиллиййат — ҳалоллик.

⁷ Яъни косиб Аллоҳнинг сеvimли кишисидир.

⁸ Санъат — ҳунар.

аларни машойих Қамару-с-суфиййа¹ деб-дурлар ва шайху-л-ислом муқарраб-и Ҳазрат-и Борий Хожа Абдуллоҳ Ансорий қаддаса-ллоҳу ру:ҳаҳ, машойих табақотин-ким, битиб-дурлар, жами:ъ авлийоуллоҳдин-ким, зикр қилиб-дурлар, барчадин аларни кўпрак васф қилиб-дурлар ва мартабаларин бийикрак тутуб-дурлар. Алар ўтук тикарга мансу:б-турлар. Ва Шайх Муҳаммад Саккок қуддиса сирру:ҳ-ким, ўз замони машойихининг йағонаси эрмиш, пичоқчиликқа мансу:б-дурлар. Ва Шайх Абуҳафс Ҳаддод қаддаса-ллоҳу ру:ҳаҳ темирчилик қилибдурлар. Ва Шайх Абубакр Хаббоз қуддиса сирру:ҳ этмакчиликка² машҳу:р-дур. Ва Шайх Абулъяббос Омилий қуддиса сирру:ҳ-ким, ўз замонининг қутбийу гавси эрмиш ва султон-и тарийқат Шайх Абусаъид Абдулхайрнинг хирқа³ пи:ри эрмиш, қассоблик қилибдур. Ва Шайх Иброҳим Ожурий-ки, хишт авалабтур⁴. Ва Мирчанш Сафолфуруш-ки Хуросон элининг пи:ри эрмиш, дошгарлик⁵ қилиб-тур. Ва Шайх Абулҳасан — музаййин. Ва Шайх Бунон — ҳаммол. Ва Шайх Абулҳасан — нажжор⁶. Ва Мутааххир машойихидин замонининг йағонаси ҳазрат-и Хожа Баҳоуддин қаддаса-ллоҳу ру:ҳаҳу-ъази:з камхо⁷ нақшини боғламоққа машҳу:р-дурлар. Ва сойир машойих-и кибордин ҳам кўпи ҳалол луқма касбиға муздурлуқ⁸ қилиб-турлар, ўтун ташиб-турлар. Ва ҳалол луқма бу ишда куллий-дур-ки⁹, ондин фазл-у маърифат зойанда бўлур¹⁰. Ва бир шубҳалик луқма онча тийралик келтирур-ки, кўп вақт онинг ислоҳиға машғул бўлуб, маълум эмас-ки, дафъи не навъ суврат боғлар.

Ондин сўнгра шари:ъат риъойати-дур-ки, ул

¹ Қамару-с-суфиййа — суфийлар ойи.

² Этмакчи — нонвой.

³ Хирқа — дарвешларнинг қуроқ чопони. Пийр лаёқотли топиб, муридликка қабул қилган толибга хирқа кийдирган.

⁴ Хишт аваламоқ — гишт қуймоқ.

⁵ Дошгарлик — ўчоқчилик, хумдон, яни гишт, сопол ўчоғини яшаш.

⁶ Нажжор — дурадгор.

⁷ Камхо — кимхоб.

⁸ Муздурлуқ — ёлланма иш.

⁹ Куллий — тулик қамровли.

¹⁰ Зойанда бўлмоқ — туғилмоқ, келиб чиқмоқ.

жоддада¹ истиқомат² бўлғай ва улча мумкин-дур ондин қадам тажовуз қилмағай.

Шайху-л-ислом қаддаса-ллоҳу ру:ҳаҳу-л-ъази:з деб-дурлар-ки, ҳар нимадин бир миқдорни олсалар, бир миқдори қолур, шари:ъатдин ўзга-ки, бир миқдори ондин кам бўлса, ҳеч нима қолмас. Бу тойифанинг шари:ъат риойати ва суннат мутобаъатидин улуғроқ ишлари йўқ-тур. Ул ишда русу:х-у³ истиқоматдин душворроқ⁴ амрлари-ким⁵, ҳазрат-и Рисолат салла-ллоҳу ъалайҳи ва салламдин манқу:л-дур-ким⁶, бир сабоҳ ул Ҳазратнинг муборак маҳосинларида⁷ неча тук оқ кўрдилар-ки, бурунги кун йўқ эрди. Таажжуб йузидин тафаҳхус қилдилар⁸ эрса, ул Ҳазрат буйурдилар-ки, ўтган кеча Ҳуд су:раси мулоҳазасида “фа-стақим камо умирта”⁹ оятида тааммул қилур¹⁰ эрдим, онинг суъу:батидин бу воқиъ бўлуб-дур. Ва ул Ҳазратнинг суннатларининг риойати ва онда истиқомат-ки, филҳақиқа Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло амрининг риойати-дур ва ондин душворроқ нима мутассаввар эрмас-дур. Бу риъоят-у истиқомат сойир-и сунанда-дур¹¹ ва умдалари-ки¹², фаройиз-дур-у¹³ ислом аркони-дур. Ва анинг аввали шаҳодат калимаси-дур. Ва “ал-ҳақ” жами:ъ авлийоу-ллоҳ-у машойих қаддаса-ллоҳу таъоло арвоҳаҳумнинг зикрлари, хоҳ хафий-у хоҳ жаҳр¹⁴, ул таркиб-дур, балки ул калима-ки, мудоваматини ул йерга тегуруб-дурлар-ки, бир лаҳза ондин ғофил, балки бир турфату-л-

¹ Жодда — йўл.

² Истиқомат — амални оғишмай мустаҳкам туриб бажариш.

³ Русу:х — мустаҳкам туриш.

⁴ Душвор — қийин.

⁵ Амр — иш.

⁶ Манқу:л — нақл қилинган.

⁷ Маҳосин — соқол.

⁸ Тафаҳхус қилмоқ — суриштирмоқ.

⁹ Яъни сенга буйрулганидек оғишмай мустаҳкам тур.

¹⁰ Тааммул қилмоқ — мулоҳаза қилмоқ.

¹¹ Сойир-и сунан — суннат йулида юрувчи: сойир — кезувчи; сунан-“суннат”нинг кўплиги.

¹² Умда — бош, асосий.

¹³ Фаройиз — “фарий:за” (фарз амал)нинг кўплиги.

¹⁴ Хафий зикр — овозсиз зикр. Жаҳр — овозли.

ъайн¹ ондин ғойиб бўла олмаслар. Ва андоқ машъу:ф-у мастағрақ бўлуб-дурлар-ки, баъзи бу калимани эшиткач, беҳуш бўлуб йиқилиб-дурлар. Ва баъзининг ҳам бу калима истимоъидин ру:ҳлари муфорақат қилиб-дур².

Ва йана бири салавот-и хамс-дур-ки, ул навъ-ки бу тойифа адо қилиб-дурлар, ақл қошида муҳол кўринур. Ва ул жумладин, шайх Ҳусейн Мансу:ру-л-Ҳаллож қуддиса сирру:ҳ-дур-ки, бовужу:д-и ул даъволар-у бовужу:д-и салавот-и хамс адосидин бошқа бир кечалик кундузликта Шайху-л-ислом қуддиса сирру:ҳ деб-тур-ки минг ракъат нофила гузорлар³ эрди. Ва аларға қатл бўлган куннинг кечаси беш йуз ракъат адо қилиб эрдилар. Ва султон-л-ъорифин Шайх Абу Йазид Бистомий қуддиса сирру:ҳ намоз қилса эрдилар, қаъқаъа аларнинг⁴ кўкси сўнгақларидин чиқар эрди, Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло ҳайбатидин-у шаро:ъат таъзимидин. Ва ҳозир халқ эшитурлар эрди. Ва Шайх қуддиса сирру:ҳни баъзи машойих таън қилиб-дурлар-ки, намоз қилмас. Алар деб-дурлар-ки, намоз қилурда манга бир ҳол воқиб бўлур. Сиз ҳам мулоҳаза қилинг, агар ул ҳол била намоз жойиз бўлса, қилайин. Мулоҳаза қилиб-турлар “Аллоҳу акбар” деб такбир-и таҳрима боғлағандин сўнгра, ҳар туки тубидин бир қатра қон бош уруб-тур.

Йана бири закот-дур. Бу тойифа дунёо таркини ихтийор қилиб-дурлар. Алардин йуздин бири соҳибнисоб⁵ бўлмаслар-ким, аларға закот фарз бўлғай. Баъзи-ки, бўлсалар ҳам тамомин Тенгри йўлиға сарф қилурлар ва миннат жонлариға тутарлар.

Шайх Абубакр Шиблий қуддиса сирру:ҳдин бир фақи:ҳ сўруб-тур-ки, закот адоси не навъдур? Шайх деб-турлар-ки, санга фарз бўлур закотни-му дейин йо манга фарз бўлур закотни-му дейин? Айтиб-дур-ки, манга бўлур закот қайси-дур ва санга бўлур закот

¹ Турфату-л-ъайн — кўз очиб юмгунча.

² Яъни жон берибдурлар.

³ Гузорламоқ — утамоқ.

⁴ Қаъқаъа — қирсиллаш.

⁵ Соҳибнисоб — моли закот фарз бўлган миқдордаги киши.

қайси-дур? Шайх деб-дурлар-ки, санга бұлур закот ул-дур-ким, ҳар йуз дирамдин беш дирам Тенгри йўлида бергайсен. Манга бұлур закот бу-дур-ким, ҳар йуз дирамдин йуз беш дирам Тенгри таъоло йўлида бергаймен. Деб-дур-ким, йуз дирам-ким, берилди, йана беш дирам недур? Шайх деб-дурлар-ки, ул беш дирамни бурч қилиб, ул йуз дирам берган шукронага берилгай. Ва бу Ҳазрат-и амиру-л-мўминин Алий мазҳабидур, ғалайҳи-с-салавот ва-е-салом.

Йана бири рўза-дур-ким, сойир халойиқ фажр тулу:ъидин кунас¹ гурубифача йемак-у ичмақдин ва мубошаратдин² имсок қилурлар³. Бу тойифа анга кўш қилурлар-ким⁴, андоқ-ки, йемак-ичмақдин бўғузга савм буйурғайлар. Жами:ъ аъзоға ўз қилур феълларидин рўза буйурғайлар. Кўзга номашру:ъ нимага боқардин ва қулоққа номашру:ъ ун эшитурдин ва ойоқға номашру:ъ қадам урмоғдин, иликка номашру:ъ нимага тегмақдин ва ало ҳазо жами:ъ аъзоға бу дасту:р била. Ва бовужу:д-и бу суъу:батлар барчадин саъброқ кўнгул рўзаси-дур-ки, Ҳақ субҳонаҳу ва таъолодин ўзга ҳеч нима хотирға кечмамак-дур. Ва бу рўзани доимий кўнгулга буйурурлар.

Исломнинг бу мазкур бўлган тўрт рукни такмил топқандин сўнгра ҳаж-дур-ки, сойир халойиққа шарт иститоъат⁵ ва амн-и тари:қ-дур⁶. Ва бу тойифаға амн-и тари:қ Ҳақ таъоло мулкида-дур, йаъни: ҳар йер-ки, Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло мулки-дур, анда асрағучи ўзи-дур. Ва иститоъат анинг хизона-йи карами-ки, ул йўлга бовужу:д-и ул тўрт рукннинг мазкур бўлган риъойати бу навъ амн-и тари:қ-у иститоъат била қадам урарлар ва таваккул⁷ била ул йўлни қатъ қилурлар⁸.

Йана бовужу:д-и шари:ъат риъойати тари:қат

¹ Кунас, кунаш ва гунаш — қуёш.

² Мубошарат — жинсий алоқа.

³ Имсок қилмоқ — тийинмоқ.

⁴ Кўш қилмоқ — тиришиб амал қилмоқ.

⁵ Иститоъат — старли маблагга эга бўлиш.

⁶ Амн-и тари:қ — йўл хавфсизлиги.

⁷ Таваккул — ўзни ва амални Ҳақ таоло ихтиёрига топшириш.

⁸ Қатъ қилмоқ — босиб ўтмоқ.

одоби-дур-ки, бу тойифа маръий тутарлар¹. Ул адаб-дур-ки, йахши-йу йомонға ва улуг-у кичикка бажо келтирурлар, андоқки, барча халқдин ўзларин кичик-у кам тутарлар ва барчаға хидмат ҳузурида бўлурлар, ҳаттоки, ўз фарзандлариға ва ходим-у мамлуклариға-ки², ҳар неча алардин беқоъидалиғ кўрсалар, хушу:нат била аларға сўз демаслар, балки насиҳатни йумшоғ-у чучук тил била қилурлар, ҳатто ўғриғача.

Манқу:л-дур-ки, Ҳазрат-и Хожа Абулвафо-йи Хоразмий қаддаса-ллоҳу ру:ҳаҳ бир равзан йоруғлуғида ўлтуруб, мутолаъа қилурлар эрмиш. Бир ўғри ангдиб³, аларнинг дасторини сирмаб⁴-дур. Алар ўзлари тарафидин тутуб-дурлар ва ўғри изтироб била тортар эрмиш. Алар дер эмишлар-ки, ҳе ва-ллоҳ, эски ва йиртақ-дур. Сизнинг ҳеч ишингизга йарамас. Бу сўзни мукаррар қилиб-дурлар. ўғриға асар қилмай тортар эрмиш. Хожа ожиз бўлғандин сўнгра дасторни қўйабериб демишлар-ким, сизга айттуқ, инонмадингиз, очқанингизда кўргунгуз-дур. ўғри нарироқ борғач, очиб кўрса, Хожа деган-дек, бағойат эски ва пора-пора. Ташлаб-дур. Хожа билиб-дур-ки, кўргач, ташлагуси-дур, кейнича бориб, дасторни олмишлар ва бошлариға чирмарда ўз-ўзлари бирла дер эрмишлар-ки, ҳар неча айттуқ-ки, йарамас, инонмаслар ўзлари кўрмагунча ташламадилар.

Йана бовужу:д-и бу навъ адаб сахо-йи муфрид-дур-ки⁵, ани бу тойифа “базл-и мавжу:д”⁶ дерлар-ки, ҳеч нималарини ҳеч кишидин айамаслар. Манқу:л-дур-ки Хожа Абунаسر Порсо қаддаса-ллоҳу ру:ҳоҳу-л-ъази:знинг Балҳда бир йахши отлари бор эрмиш ва ҳоқимнинг хотири кўп ул от сари мойил эрмиш. Аммо тиламас эрмиш-ки, шойад Хожанинг муборак хотирлари ҳам анга нобаста эркин. Бир кеча икки ўғри иттифоқ қилиб тави:лани тешиб, ул отни йешиб чиқариб элтиб-дурлар. Тонг эрта маълу:м қилғач

¹ Маръий тутмоқ — риоя қилмоқ.

² Мамлук — қул.

³ Ангдимоқ — пайт пойламоқ

⁴ Сирмамоқ — тортиб олмоқ

⁵ Сахо-йи муфрит — ута сахийлик.

⁶ Базл-и мавжу:д — бор нарсани аямаслик.

муридлар-у мулозимлар изтироб бирла келиб, Хожага арз қилиб-дурлар. Хожа деб-дур-ки, биз оз минар эрдук, элтган кишиларга биздин дарбойистроқ¹ эркан-дур. Асҳоб ҳокимга арз қилурлар. Ҳоким ул тамаъига-ки, шойад бу васила била Хожадин тиласа бўлғай, туш-тушдаги йўлларга кишилар чоптуруб, ўғриларни тутуб, бир улуғ навкаридин Хожа хизматиға йуборур, икки кўҳистоний² ўғри била. Асҳоб айтурлар-ки, ҳоким ўғрини тутуб, отни фалон улуғ навкаридин йибораб-дур, ташқари-дурлар. Хожа дерлар-ки, кирсун. Ул навкар киргач, Хожа таъзим учун қўпарлар ва ани ўлтуртурлар. Ул киши мулозимлариға ишорат қилур-ким, ўғриларни кийурурлар. Илиглари боғлиқ. Алар ҳам киргач, Хожа ҳамул дасту:р била қўпарлар ва аларни ўлтуртурлар-у илигларин йештирурлар ва сўрарлар-ки, қайдалиғсиз? Дерлар-ки, кўҳистонлиқ. Сўрарлар-ки, ҳоло, ул йон озим эрдингиз? Дерлар-ки, бале. Дерлар-ки, магар йайағ эрдингиз? Дерлар-ки, бале. Дерлар-ки, қўпунг, ул от сизга дарбойистроқ, олинг-у боринг! Ҳоким навкаридин ҳокимга миннатдорлиғ била узр қўлуб йиборурурлар.

Йана ҳилм-у бурдборлиғ-дур-ки³, бу тойифаға ҳар кимдин ҳар шиддат йетишса, алар лутф-у мудоро била ўтқарурлар ва муқобалада минатдорлиғ била узр қўларлар. Ул жумладин азизе эрди бу тойифанинг куммалидин⁴ ва ҳазрат-и Мавлоно Муҳаммад Табодагоний қуддиса сирру:ҳнинг кибор асҳобидин эрди ва фақи:рнинг алар хидматида кўп иродатим бор эди. Ва алар йахши ун самоъига машъу:ф эрдилар. Муғаннийе⁵ бор эрди, хушовоз аммо кичик ёшлиғ ва девонасор-у⁶ шўх эрди. Мажлисда ўлтура турғач секриб, ул азизнинг бўйниға миниб, ойоғин депсар эрди. Алар рифқ-у мудоро била айтур эрдилар:

¹ Дарбойиста — керакли.

² Кўҳистоний — тоғлик.

³ Бурдборлиғ — тоқат.

⁴ Куммал — энг комиллар.

⁵ Муғанний — ашулачи.

⁶ Девонасор — телбароқ.

ҳордингиз эркин тушсангиз ҳам сиз билурсиз. Эл маломат қилдилар эрса, алар манъ қилдилар-ки, ул ажаб карам-у эҳсон қила-дур-ки, айтмайдур-ки, қўп, ташқари бозорға ушбу дастур била мени элт! Агар деса эрди, элтмақдин ўзга не чора бор эрди?!

Йана ризо-дур-ки ҳар не Ҳақдин келса-йу ҳар ким сабаб бўлса, мусаббибдин¹ ўзга кишини орада кўрмагайлар ва ризо изҳоридин ўзга алар тилига-йу кўнглига кирмагай. Ҳам ушбу мазкур бўлган ази:знинг бир ўғли бор эрди, бағойат қобил, ҳусн-и халқи-йу ҳусн-и хулқи бағойат камолда ва бир йолғуз ўғул эрди. Казоро бемор бўлди ва неча кундин сўнгра Тенгри ҳукмин буткарди. Бир шаҳр халқи шохдин гадоғача ул сабабдин мотамий эрдилар. Ул ази:знинг ҳолиға-ву либосиға тағаййур воқиъ бўлмади. Мотамийларға кўнгул бериб, Ҳақ ризосиға тарғиб қилур эрдилар то кўтардилар-у мадфанға элттилар. ўзи қабр ичига кириб ази:з фарзандни шаръ ваҳҳи била қабрда қўйуб, мағфират дуоси қилиб чиқти ва сўзи бу эрди-ким, “разийно би-қазои-ллоҳ таъоло”². Ва шаҳр халқи, акобир-у ашроф барча лол эрдилар.

Йана сабр-дур-ким, ҳар не Ҳақдин келса, сабр қилғай ва ҳар бало йузланса, таҳаммул пеша қилғай. Ул жумладин Шайх Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий қаддаса-ллоҳу ру:ҳаҳу-л-ъази:здин манқу:л-дур-ким, алар йиллар бавосир маразиға мубтало эрдилар. Ва ҳол ул-ким, алар ул замоннинг машойихи орасида мустажобу-д-даъво эрдилар. Ҳар кишига бир суъ:бат-у балойе воқиъ бўлса, алардин дуъо истидъо қилур эрдилар. Алар дуъо қилғач, мустажоб бўлуб, ул ташвишдин қутулур эрди. Йиллар ул саъб маразға сабр қилиб, дуъо қилмадилар-ки, ҳар не Тенгридин келса, хуш-дур. Биз ани нечук рад қилали?!

Йана сидқ-дур-ки, ғайр-и воқиъ сўз тилга мутлақо жорий бўлмагай. Манқу:л-дур-ки, Ҳажжож ибн Йусуф қатлидин имомзодалардин бири қочиб борур эрди-йу кейнича жамъе қавуб келур эрдилар. Бу

¹ Яъни Ҳақ таолодан.

² Яъни Ҳақ таолонинг қазосига розимиз.

тойифадин биров-ки, ул имомзодаға ихлос-у хидматкорлиғи бор эрди, йўлуқти. Алар изтироб йузидин дедилар-ки, бир йер топсанг, бизни йашур-ки, бу жамоъат бизнинг қатлимизға келадурлар-у ийнак йетиштилар. Ул дарвеш деди-ки, бу вайронаға киринг! Анда бир бузуғ эрди. Имомзода анда жон ҳавлидин¹ кирди. Киргач, қавуб келадирғанлар ул дарвешға йеттилар. Сўрдилар-ки, бу борадурған киши қайон борди? Ул дарвеш дедиким, бу бузуққа кирди. Алар бир неча йиғоч-у қамчи уруб, дедилар-ки, они узасун деб, бизни ҳийалға соласен, деб ўттилар. Алар кеткандин сўнгра имомзода чиқиб, кўнгул қолиш қилди-ким, раво бўлғай-ким, ўзунг вайронада бизни йашуруб, ўзунг душманға сўроғ берурсен? Ул дарвеш айтти-ким, эй махдумзода, менинг ростлиғим баракотидин халос бўлдунг, энди ўз фикрингни қил, деди. Ва анинг махласиға тадбир қилдиким, ул халос бўлди. Ва бу навъ ҳамида ахлоқ-у писандийда сифот-ки, бу тойифадин воқи:ъдур, кўпдур-ки, агар шарҳин қилса, йана бир китоб йасамоқ керак.

Ва йана ази:м рийозатлар-ки, шари:ъат анинг манъин қилмайдур ҳам бу тойифадин мутанаввиъ² воқиъ бўлубтур-ки, анинг ҳам шарҳининг ту:ли бор. Ул жумладин бир нийят била бир ойда бир ифтор қилмоқ ва бир ой бир вузу:ъ била намоз қилмоқ-ки, баъзи машойих ризвону-ллоҳ ўлайҳим ўажмаъиндин воқиъ бўлубтур. Ва султон-и тари:қат Шайх Абусаъи:д Абулхайр қуддиса сирру:ху-ким, авойил-и сулу:кда ҳар кеча алар бир чоҳдин бош тубан ўзларин осар эрмишлар ва тонггача зикр айтур эрмишлар. Ва андоқ бўлур эрмиш-ки, муборак кўзларидин қон келур эрмиш. Ва Ҳазрат-и Шайху-л-ислом қаддаса-ллоху ру:ҳаҳ-дур-ким, Ҳирий шаҳрида секиз ботмон³ нон бир тансуға⁴ эрмиш ва алар йози гийоҳи била кун

¹ Ҳавл — қўрқув.

² Мутанаввиъ — турлича.

³ Ботмон — Маҳдийхон “Санглох”да форсийда “ман” деб аталадиган оғирлик бирлиги деган (Клосон нашри 119 v). Табриз мани 3 кг, Шоҳ мани 6 кг, Рай мани 12 кг, Будагов ўзининг лугатида Туркистон ботмони 2 пуд деган (231 с.) Пуд 16,3 кг.

⁴ Тансуға — бу сўзни аниқлаб бўлмади.

кечурур эрмишлар. Ва Шайху-л-ислом Шайх Аҳмад-и Жом қаддаса-ллоҳу сирраҳ-ким, Ҳирий шаҳрида ўн секиз йил Йазд тоғиға чиқиб, халқдин иъроз қилиб, ул тоғда тоъат қилибдурлар. Эл йузин кўрмайдурлар ва анда йемак маълум эмас аркандур-ки, қайдин ва қишда киймак қайдин. Ҳар ойина-ким бу бузурғворларға Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло бу сулу:к-у рийозатлари муқобаласида ўз фазл-у карами била онча мавҳибат наси:б қилиб-дур-ки, олам салотини йузларин аларнинг остонлариға суртуб-турлар ва рўзгорларининг шарафи кўрубтурлар, алардин бир назар истидъосиға. Ва алар муборак назарларин баъзиға солибдурлар ва баъзиға йўқ.

Авлиёу-ллоҳға воқиб бўлган хавориқ-и одот-у¹ каромат байони

Ва ул кўп-тур авлиёу-л-лоҳнинг маротиби-дек. Ул жумладин бир нечаси булар-дур: маълум ижоди-йу мавжуд иъдоми². Ва мастур амр изҳори-йу зоҳир амр истори³. Ва дуъо истижобати-йу оз муддатда баъи:да⁴ масофат қатъи. Ва ҳисдин ғойиб ишларга иттилоъ-у⁵ андин хабар айтмоқ. Ва воҳид замонда мутаъаддид-у мухталиф⁶ маконға ҳозир бўлмоқ. Ва мавто ихйоси-йу аҳйо имотаси⁷. Ва жамодот-у наботот-у ҳайвонот каломининг самоъи⁸ ва маъонийсиға вуку:ф тасби:ҳдин-у ғайридин. Ва атьима-ву ашриба⁹ изҳори. Ҳожат вақти бесабаб зоҳир бўлмоқ. Ва су устида йурумак-дек-у ҳавода сайр қилмоқ-дек. Ва йемак ул нимани-ки, одатан ул физо

¹ Хавориқ-и одот — одатдан ташқари, ғайритабиий.

² Йўқни бор қилиш ва борни йўқ қилиш.

³ Кўринмас нарсани кўринтириш ва кўриниб турган нарсани кўринмас қилиш.

⁴ Баъи:д(а) — йироқ. “Масофат” Муаннас, яъни ургочи сўз бўлгани учун “а” қўшилган. Музаккар, яъни эркак бўлганда бу қўшимча қўшилмас эди.

⁵ Иттилоъ — хабардор бўлиш.

⁶ Мутаъаддид — бир неча; мухталиф — турлича.

⁷ Уликни тирилтириш ва тирикни ўлдириш.

⁸ Самоъ — эшитиш, тинглаш.

⁹ Атьима — “таъм”нинг кўплиги; ашриба — “шароб”нинг кўплиги.

бўлмағай. Ва ҳайвонот тасхи:ри. Ва баданда муфрит қувват изҳори. Андоқ-ки дарахтни тубидан қунғармоқ. Ғамоъ вақтида¹. Ва деворни бармоқ ишорати била шақ қилмоқ². Ва илиг ишорати била муҳолифнинг бошин учурмоқ. Ва дарйоларда ғарқа бўладурган кемани тутуб, солим қироққа чиқармоқ. Ва олам ҳайулосида³ бир навъ тасарруфи:-ки, ҳар не тиласа қилмоқ, мисл-и ёмғур ёғдурмоқ ва йел эстурмак ва сейл келтурмаг-у дафъ қилмоқ. Ва чувуртка офатин дафъ қилмоқ. Ва ҳар суврат била мутамассил бўлмоқ. Ва бийобонларда саргашта-ву овора бўлганларга раҳнамойлиқ қилмоқ-у дастғир бўлмоқ.

Ва Ҳақ субҳонаҳу ва таъолоға андоқ муқарраб бандалар-у дўстлар ҳам бор-ки, бу барча мазкур бўлган ҳолатдин ижтиноб қилурлар, балки ор қилурлар, невчун-ки бир турфату-л-байн Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло шуҳу:ди-йу истиғроқидин ғофил бўла олмаслар то ул саъодатдин ғофил бўлмағунча бу нималарга майл-у илтифот қилса бўлмас. Ҳар ойина-ки, ул мақсу:д-и аслийдин ҳар амр-ки, бу бузургворларни бир лаҳза ғофил қилғай агар барча беҳишт-и жови:дон-дур-ки, аларга дўзахча бор, андин ижтиноб йо ор қилсалар, муҳиқ бўлғайлар. Уми:д ул-дур-ки, бу залолат водийсида гумроҳ-дек маҳру:млар бу ҳидойат оламида раҳнамойларнинг ойоғи туфроғи била тийра бўлган ботин кўзларин йорутмоқ-у баҳраманд бўлғайлар ва хоксор бошин ул айоғларга туфроғ қилмоқ била сарбаланд⁴.

Ҳижрийнинг иккинчи асрининг биринчи ярмида

¹ Гап тугамаган. Эраслон нашрида бир қўлёзмада “бормоқ” сузи борлиги қайд қилинган. Бу нашрда бу ибора олдинги гапнинг давоми қилиб берилган.

² Шақ қилмоқ – ёрмоқ.

³ Ҳайуло – ҳар бир нарсанинг моддаси, моҳияти, асли. Модда деганда ҳайулонинг жисм оламидаги ҳолати тушунилади. Ҳақимлар унга жисм сувратига, яъни шаклига маҳалл бўлувчи жавҳардир, деб таъриф берганлар. “Жавҳар” деганда бутун борлиққа ва ҳар бир мавжудотга асос бўлган мавжуд тушунилади. “Маҳалл” бир нарса киришган ёки ўрнашган нарса. Киришадиган, ўрнашадиган нарса “ҳолл” дейилади. Киришиш “ҳулу:л-и сарайон”, ўрнашиш “ҳулу:л-и тайарон” дейилади. Масалан, дарахатга нисбатан ҳайуло, ёғоч моддаси – “маҳалл”, дарахтнинг суврати – “ҳолл”. ҳол маҳалга ҳулу:л қилганда тарахт бор бўлади. Ҳайулони моҳият, асл деганда унинг ғайб оламидаги ҳолати назарда тутилади.

⁴ Ali-şir Nevâyi. Nesâyimü'l-mahabbe min şenâyimi'l — fitüvve, hazirlayan Kemal Eraslan, Ankara, 1996. 3-12 s.

соликларга “суфий” деган ном берилди. “Суфий”¹ лақабини олган биринчи киши қамарий ҳижрийнинг 150-йилида вафот этган Абуҳошим суфий эди. “Тасаввуф” суфийликни ва суфийлик илмини билдиради. Ўзини суфийликка нисбат берган киши ва суфийлик олими “мутасаввиф” дейилади. Суфий мутасаввиф бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Мутасаввиф эса суфий бўлмаслиги, яъни суфийликнинг назарияси билан чекланиб амалини қилмаслиги мумкин. Муршидлар, яъни суфийлик пийрлари сулу:к иршодида бир-биридан фарқли услубларни қўллаши натижасида тарийқатлар пайдо бўлган. Тарийқатларнинг соғлом ва носоғломлари бор. Носоғлом тарийқат ва айрим суфийлик даъвосини қилгучиларнинг амали залолат ёки фирибгарликдан иборат. Қуръон ва Суннатга асосланган тарийқатлар соғлом бўлиб, уларнинг энг яхши мезони Навойий тавсиф қилган мазкур сулу:кдир. Ҳазрат-и Навойийнинг тавсийфига хилоф фикр ва амаллар инобатга олинмаслиги керак. Ҳазрат-и Навойийнинг бу ҳақдаги танқидларини ҳам ҳисобга олиш зарур. “Ҳайрату-л-аброр”нинг тўртинчи мақолати қуйидаги сарлавҳа билан бошланади:

“Тўртунчи мақолат, рийойий хирқапўшлар сулу:кида-ким, ўз қошларида хирқа-йи талби:слариға “ҳақи:қий либос” от-дурур ва ҳақойиқ-у маъорифлари авомға либосот. Ва ҳақи:қий боданўшлар² равишида-ким хирқа-йи вужу:длари фано илги зўридин чок-дурур ва Масийҳо-дек жонбахш нафаслари ру:ҳ-и муқаддас кеби пок-у маҳалл-и тавфлари сохат-и афлок” (Порсо Шамсиев илмий-танқидий матни, 79-с.).

Мазкур парча бобнинг сарлавҳаси бўлиши билан бирга унинг мундарижаси ҳамдир. Хамсанинг ҳамма

¹ Бу сўз жун маъносидаги “су:ф” сузига сифат қўшимчаси “-ий”ни қўшиб ясалган. Шунинг учун унинг “сўфи” шаклида ишлатиш хатодир. Чунки “сўфи - сўпи” туркий сўз бўлиб, маҳрута, яъни конус деган маънодадир. Тасбиҳнинг имоми мазкур шаклда бўлгани учун ўзбекчада уни “тасбиҳнинг сўфиси” дейилади. Тўрғайнинг боши маҳрута шаклида бўлгани учун уни “сўфи” ёки “сўпи тўрғай” дейилади.

² Боданўшлар – ҳақиқий ишқ майидан баҳраманлар.

сарлавҳаларида бобнинг мундарижаси акс этган. Бу бобда Навоийи риёкор, каззоб шайх (муршид, пи:р)ларни “хирқапӯш”, уларнинг ҳақиқийларини “боданӯш” деб атаган. Бу билан шоир биринчи тойифанинг тарийқат пешволарининг сувратига кирган малъунлар, иккинчи тойифанинг мазкур малъунлар риндликда айблайдиган, аслида эса Ҳақ таъолога маҳбуб бўлган ҳақиқий ошиқлар эканлигини таъкидлаган. Боб

Эй бўлубон санъат ила хирқапӯш
Шом-у саҳар зикр ила солиб хуру:ш,

деб бошланади. Бу байтдаги “санъат” қалбакилик маъносида. Бу сўзнинг ўзаги ясаш маъносидадир. Ясаш ижобий бўлиши ҳам, салбий бўлиши ҳам мумкин. “Ясама”, “сохта” сўзлари қалбаки деган маънода ишлатилади. “Санъат” сўзи “хунар” маъносида бўлиб, у ижобий хунарни ҳам, салбий хунарни ҳам билдиради. Демак риёкор шайхнинг хирқаси сулук мажбуриятининг бир амали эмас, риё воситаси экан. Унинг зикрининг ҳам самимий эмаслиги “хуру:ш” сўзи билан билдирилган. Зикрни шовқин солиб айтишдан мақсад Ҳақ таъолонинг ижобати эмас, авомни ўзига қаратишдир.

Хирқага солинган қуроқ ва ямоқлар риё ва пул яшириш учун тикилган лахтаклардан иборат:

Хирқа уза бахйа-ки ҳар йон чекиб
Зухд-у рийо васлаларидин¹ тикиб
Руқъа-йи даврий бу мураққаъда² кўп
Барча дирам остиға тикмакка жуб³.

Хирқани тиккан ипу игнаси:

Иплар анга ришта-йи талби:с ўлуб
Игна анга сиблат-и⁴ Ибли:с ўлуб.

Хирқапӯшнинг салласи:

Эски амома-ки бўлуб печ-печ⁵
Печдин ўзга нима йўқ анда ҳеч.

¹ Васла – ямоқ.

² Руқъа-лахтак; мураққаъ – руқъалардан иборат.

³ Жуб – мос, лойиқ.

⁴ Сиблат – муйлов.

⁵ Печ – урам.

Ҳассаси:

Қайси асо ҳийла уйига суту:н
Кош синиб ул бу уй бўлғай нигу:н¹.

Тасбиҳи:

Субҳа дема бут-ки йўнуб буттарош
Дона йасаб ҳар не қолиб реза² тош

Мисвоки:

Ул йифочи-ким ани мисвок этиб
Оғзи лубоби³ била нопок этиб

Шайхнинг муридлари унинг ўзига лойиқ:

Бўлуб анга жамъ-и халойиқ мури:д
Лек бари шайхқа лойиқ мури:д

Унинг барча амаллари риёкорона ва бир мақсадга қаратилган:

Барчаға⁴ мақсу:д бу-ким аҳл-и жоҳ⁵
Кўрсалар ул шайх ила бу хонақоҳ

Шайхни сажжода-йи⁶ иршод⁷ уза
Хайлини ҳам зикр ила аврод⁸ уза.

Факр-у қаноъатдин ўлуб сарбаланд
Важд⁹ ила ҳолатдин¹⁰ ўлуб баҳраманд

Барчаларин аҳл-и йақи:н соғиниб
Ҳол ила ул важдни чин соғиниб

Зоҳир этиб шайх қошида нийоз
Фоқаларига¹¹ бўлубон чорасоз

¹ Нигун бўлмоқ — йиқилмоқ.

² Реза — майда.

³ Лубоб — сулакай.

⁴ Яъни барча амаллари.

⁵ Жоҳ — мансаб.

⁶ Сажжода — жойнамоз.

⁷ Иршод — тарийқат таълими.

⁸ Аврод — “вирд”нинг кўплиги. Вирд — муайян вақтда такрорланадиган дуо.

⁹ Важд — солик кўнглида Ҳақ таоло пайдо қиладиган шавқ.

¹⁰ Ҳолат — ҳол — қутилмаганда соликнинг пок қалбида Ҳақ таолонинг марҳамати билан пайдо бўлиб, ғойиб бўладиган ўзгариш.

¹¹ Фоқа — эҳтиёж.

То билиб охир ани султон-и мулк
Хайл-и дуо бирла ниғаҳбон-и мулк
Арз-и нийоз айлабон улғай мури:д
Пойаларин¹ ҳар нафас эткай мази:д²
Ҳадйа туҳаф³ тортқай-у мол ҳам
Мустағал-у⁴ кент-у суйурғал⁵ ҳам
Бўлса булар бирла барумандлиқ⁶
Йеткай алар нафсиға хурсандлиқ
Субҳона-ллоҳ⁷ бу не нафс-и лаи:м⁸
Нафсни қўйғил не азоб-и али:м⁹
Рўзий¹⁰ учун мунча фусу:нсозлиқ¹¹
Мансаб учун мунча дағобозлиқ

Жалолиддин Румий “Маснавий-и маънавий”нинг
иккинчи дафтарида бир гуруҳ рийойий суфийлар
ҳақида шундай ҳикоя қилади:

Суфийларнинг маишат харжи учун бир йўловчи суфийнинг улоғини сотқанлари

хонақаҳға тушти бир суфий келиб
эшагин боғлади оғилға билиб
ўзи қилди су-ву йем бермак ишин
хизмат аҳлиға буйурмай йумушин
текшириб кўп, қилди жиддан эҳтиёт
осиғ этмас лек баъзан эҳтиёт

¹ Пойа — мартаба.

² Мази:д этмак — зиёда қилмоқ.

³ Туҳаф — “туҳфа”нинг кўплиги.

⁴ Мустағал — даромад.

⁵ Суйурғал — давлатга кўрсатган хизмати учун подшоҳ томонидан берилган ер.

⁶ Барумандлиқ — баҳраманд бўлиш.

⁷ Ҳайрат изҳори.

⁸ Лаи:м — пасткаш.

⁹ Али:м — аламли.

¹⁰ Рўзий — ризқ.

¹¹ Фусунсозлиқ — товламачилик.

эрди суфийлар фақир анда ҳам оч
йўлдин урғай эрни фақр-у эҳтиёж
бор-у тўқ бўлсанг сенга номаъкул кулиш
қилса йўқлуқдин киши бир эгри иш
ноқис ул суфий галаси қилди жазм
сотиб эшшак қилғали суфийга базм
гар зарурат бўлса мурдор мубоҳ
бунга фатволар қилинмиштур салоҳ
эшагин меҳмоннинг ул дам соттилар
хон тузаб шамъ ила уй йоруттилар
хонақаҳда кўтарилди тўпалон
рақс-у хониш қилдилар йеб-ичибон
дедилар, сабр-у чидам қай чоққача
бу рийозат, бу алам қай чоққача?!
бизда ҳам бор тана ҳам бор жонимиз
бахтимизга келди бу меҳмонимиз
норасолар ўзни ҳақ деб билдилар
нафсни жон деб тасаввур қилдилар
ҳормиш эрди ул кўноқ кўп йўл юруб
бўлди мамнун бу зиёфатни кўруб
ўйлабон сўфийлар онинг хизматин
қўйдилар ўрнига иззат ҳурматин
уқалаб қўйди бири қўл ойғин
ўзгаси қўйди силаб ўзга йоғин
қўйди қоқиб бири анинг кийимин
ўпти илгин бири қилди иримин
ул мусофир кўргач андоқ илтифот
деди ўйнаб кулмасам бу тун уйат
йеб-ичилгач қилдилар рақс чунон
ҳонақаҳда шипкача йетти тўзон
тептилар йер кўргузуб кўп иштийоқ
кўтарилди чанг-у ис дуд-и ўчоқ
гаҳ йозиб қўл кўкка сакрар эрдилар
гоҳ мункуб йерни тирнар эрдилар

оч бўлур кўп вақт суфийнинг кўзи
шу сабабдин хор эрур анинг ўзи
ўзга аммо нур-и ҳаққа тўйгани
жаҳд айлаб ҳирс кўзин ўйгани
лекин оздур бу киби суфий киши
йашар анинг давлатида қолмиши
рақс-у куй пойонга йетмакка йақин
бошлади созанда бир куйни тагин
кетти хар кетти эшак деб чалди соз
қизишиб барчаси йана бўлди соз
тонггача қарсак уруб йер тепибон
ўйнади бори эшак кетти дебон
ҳам эшак соҳиби тақлид этарак
ўйнади деб кетти хар кетти эшак
тонгда суфийлар ўйиндин толдилар
тугатиб йеб-ичарин тарқалдилар
хонақаҳда қолди йолғиз меҳмон
кийимин тунги тўзондин қоқибон
чиқди олиб хужрадин йўл йароғин
кирди офилга минай деб улоғин
кирди-йу ҳар ёнға солди ул назар
топмади аммо эшакдин ул асар
ўзича айди эшак чанқоқ учун
ходим элтмиш ани суфармоқ учун
келди ходим сўрди суфий эшагин
деди ходи ани мендин сўрмагин
ул деди эшакни топширдим сенга
бермагинг лозим эрди қайтиб менга
таниғай қўл қўлни кўрсатма сабаб
гапни чўзма топ эшакни беадаб
қайтариб бер манга берган нарсани
талаб этмакка ҳақим бордур ани
сен амонатқа хиёнат қилмағил
бор ҳадис ани сен осон билмағил

кўрсатур бўлсанг ўжарлик сен агар
қилгамен қозийға албатта хабар
ул деди олдилар айлаб бир хужум,
йетмади суфийлара асло кучум
оч мушукларга отиб этпорани
истагайсен қайтиб олмоқни ани
сен жигарсен луқма йуз оч айлаган
сен мушуксен мисли йуз ит талаган
деди суфий майли дейлик алар
куч била эшакни олган бўлсалар
лозим эрмасму эрди ўғлон сенга
бу ишдин шу он хабар бермак манга
гар сотилган бўлса қайта олмасму эдим
сўрсалар пул бера қолмасму эдим
йуз йўли бор эрди ҳозир бўлсалар
энди ҳар томонга тарқалди алар
кимни ушлай энди мен эй бедаво
сен туфайли тушти бошқа бу бало
келмагач ҳам демагач эй меҳмон
бўлди ишлар инчунину ончунон
ул деди тенгри ҳақи неча сафар
бергали келдим бу ишлардин хабар
сен эшак кетти дер эдинг завқ ила
ўзгалардин ортиқ ўйнаб шавқ ила
буни билмиш ўзи ҳам деб ўйладим
розий ўлмиш ўзи ҳам деб ўйладим
деди ҳамма буни айтиб куйлагач
мен ҳам айтдим менга таъсир айлагач
вой бу тақлид айлади менга ситам
йуз туман лаънат бу тақлидга кам
ул киби тақлидфаким ул билхусус
қилғай андоғ беҳаёларга улус¹

¹ Таржиманинг асли: Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, қўлёзма 5028, с. 139.

Бу каби ўтмишдаги риёкор ва фирибгар суфийлар ва уларнинг пийрлари ҳозир ҳам топилади. Кейинги асрларда шариатда гуноҳ, жамиятда қабиҳ ҳисобланган амалларни мубоҳ қилувчи фирқалар ҳам пайдо бўлиб, булар авомни залолат ботқоғига ботириш билан шуғулланадилар.

Навойий ҳақиқий тасаввуф, яъни суфийликнинг шартларини “Фавойиду-л-кибар”даги бир ғазалида шундай баён қилади:

бировга мусаллам тари:қ-и тасаввуф
ки зотида мавжу:д эмастур тахаллуф
тасаввуф ризо аҳлидин йахши ахлоқ
эрур истилоҳоти зеб-у такаллуф
тасаввуф эмас зуҳд-у тақво-ву тоат
ки анда рийо йўл топар бетаваққуф
эрур маҳз тақво-ву валекин рийосиз
убудийати сирф-у айн-и талаттуф
не эл қавл-у феълиға андин таъаддий
не ҳақ амр-у наҳйиға андин тасарруф
ўзин эйла беихтийор англабон-ким
не қолиб тараддуд анга не таассуф
қилиб Ҳақ вужу:дида маҳв ўз вужу:дин
Навойий муни бил тари:қ-и тасаввуф

Демак суфийликка лойиқ бўлиш учун:

- кишининг табиатида тахаллуф бўлмаслиги, яъни ваъдага хилоф иш қилмаслиги;
- ризо аҳлидан бўлиш, яъни бошига ҳар қандай оғир кулфат ва мусибатлар келганда ҳам Ҳақ таолога ризолик билдириш;
- хушахлоқлик;
- риёсиз самимий тақво;
- тилу феъли билан ҳеч кимга зарар етказмаслик ва эл манфаати учун хизмат қилиш;
- Ҳақ таолонинг амру наҳйисига тасарруф қилмаслик, яъни ўзбошимча муносабатда бўлмаслик;
- тараддуд ва таассуф қилмаслик, яъни ҳар қанча

зарар кўрса ҳам ачинмаслик ва бунинг шундай бўлиши унинг ихтиёридан ташқари бўлган қонуний эканлигига иккиланмаслик;

— ўз вужудини Ҳақ таоло вужудида маҳв қилиш.

Бу шартлар, хусусан риёдан холий бўлиш, халқ билан бирга бўлиб, унинг хизматини қилиш тарийқатларнинг афзали Нақшбандия асосларига мосдир. Бу ҳол ҳазрат-и Навойийни Ҳазрат-и Жомий иршоди билан нақшбандий бўлишга олиб келди. Ҳазрат-и Навойий Насойимда Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида қуйидаги маълумотни берган:

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд қаддаса-ллоху таъоло сирру:ҳ

Аларнинг оти Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий-дур. Аларға қабул назари фарзандликқа Хожа Муҳаммад Бобо-йи Самосийдин-дур ва одоб-и тари:қат таълими зоҳир йузидин Амир Саййид Кулолдин-дур, андоқ-ки ўтти. Аммо ҳақи:қат йузидин алар Увайсий-дурлар ва тарбийят ҳазрат-и Хожа Абдулхолиқ Фиждувоний қуддиса сирру:ҳ ру:ҳидин топиб-дурлар. Андоқ-ки дер эрмишлар-ки, мабодий-и аҳволда бир кеча ғалаботи жазаботдин Бухоро мазоротидин уч мазорға йетиштим. Ҳар мазорда бир чароғдон кўрдум, йонадурған, йоғи тўла ва фатилалари йоғ ичинда. Аммо фатилаларға бирор нима ҳаракат бермак керак эрди-ки, йахши туташгай-у йоруғай. Сўнгги мутабаррик мазорда қиблаға мутаважжих ўлтурдум ва ул таважжуҳда ғайбате воқиъ бўлди. Мушоҳада қилдим. Қибла девори шақ бўлди ва бир улуг тахт пайдо бўлди ва йашил парда ул тахт олиға тортилған ва теграсида жамоате. Ва Хожа Муҳаммад Бобони алар орасида танидим. Билдим-ки, ул хайл ғойиблардин-дурлар. Ораларидин биров менга айтти-ки, тахтда Хожа Абдулхолиқ-дур ва ул жамоат аларнинг хулафоси-дурлар¹ ва бир-бирин аларнинг отин атади ва Хожа Муҳаммад Бобога йетганда деди-ки, аларни худ ҳайотлари чоғида кўрубсен ва сенинг пи:йринг-дурлар ва сенга бир бўрк берибдурлар ва каромат қилибдурлар-

¹ Хулафо — “халифа”нинг кўплиги.

ки, нозил бўлган бало сенинг баракатингдин дафъ бўлғай. Андин сўнгра ул жамоат айттилар-ки, қулоқ тут ва йахши эшит-ки, улуғ Хожа Ҳазратлари сенга сўзлар айтқусидурлар-ки Ҳақ субҳонаху ва таъоло йўли сулу:кида сенга андин чора йўқ-дур. Ул жамоатдин илтимос қилдим-ким, Ҳазрат-и Хожаға салом қилай ва муборақ дийдорлариға мушарраф бўлай. Пардани илайларидан олдилар. Пи:ре кўрдум ну:роний. Салом қилдим. Жавоб бердилар ва сўзладилар, сулу:к мабдаида ва васатида ва охирида кераклик-дур, менга байон қилдилар ва дедилар-ки, ул чароғлар-ки ул кайфиййат била сенга кўргуздилар ишорат-у башоратдур сенга бу йўл қобилиййат-у истиъдодидин. Аммо истиъдод фатиласин ҳаракатга келгирмак керак, то йоруғай-у асрор зуху:р қилғай ва йана буйурдилар ва муболаға қилдилар-ки, барча аҳволни қадамда амр-у наҳй жодасиға қўйғил ва ази:мат била амал қил ва суннатни бажо келтурғил ва рухсатларда бидъатлардин йироқ бўл ва дойимо Мустафо салла-ллоху ва саллам аҳоди:сини¹ ўзингта пешво қил ва Расул салла-ллоху ғалайҳи ва саллам ва саҳоба-йи киром разийа-ллоху ғанҳум ахбор-у осориға мутафаҳҳис² ва мутажассис³ бўл! Ва бу сўзлардин сўнгра ул жамоат манга айттилар-ки, сенинг сидқ-и ҳолингнинг шоҳиди ул-дур-ки, тонгла эрта фалон йерга борғайсен ва фалон ишни қилғайсен ва мунинг тафсили ул ҳазратнинг мақомотида шарҳ била бор. Ва андин сўнгра дедилар-ки, Насафға мутаважжих бўл. Амир Саййид Кулол хидматиға! Чун алар буйруғи била Насафға бордим ва Мир хидматиға йеттим. Илтифотлар қилдилар-у алтоф кўргуздилар ва манга зикр талқини қилдилар ва нафй-у исбот тари:қи била зикрга машғул қилдилар. Чун воқияда⁴ маъмур эрдим-ки, аввал ази:мат била қилғаймен, алониййа зикри⁵ била амал қилдим.

Биров алардин савол қилди-ким, дарвешлик сизга маврус йо муктасаб?⁶ Алар дедилар-ки жазабатун мин жазаботи-ллоҳ

¹ Аҳоди:с — “ҳади:с”нинг кўплиги.

² Мутафаҳҳис — синчиклаб ўрганувчи.

³ Мутажассис — хайр изловчи.

⁴ Воқия — туш.

⁵ Алониййа зикр — оғзаки эшиттириб айтиладиган зикр. Бу “жаҳрий зикр” ҳам дейилади.

⁶ Яъни ота-боболардан меросми ёки ўз амалингиз билан эришдингизми.

тувози: ғамали-с-сақалайн¹ ҳукми била бу саодатға мушарраф бўлдуқ. Йана алардин сўрдилар-ки сизнинг тариқингизда зикр-и жаҳр-у хилват-у самоъ бўлур? Дедилар-ки бўлмас! Йана сўрдилар-ки, сизнинг тариқингиз биноти не ишқадур? Дедилар-ки, анжуманда хилват зоҳир йузидин халқ била ва ботин тарафидин Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло била.

Аз дуру:н шав ошно в-аз биру:н бегонаваш
Инчунин зебо равиш кам бувад дар жаҳон².

Улча Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло буйурибдур-ки рижолун ло тулҳийҳим тижоратун ва ло байбун мин зикри-ллоҳ³ ишорат бу мақомғадур. Дерлар-ки, аларға ҳаргиз қул ва дадак⁴ бўлмас эрмиш. Алардин бу маънода сўрубдурлар. Алар дебдурлар-ки, қачон бандалиғ хожалиғ била рост келур. Биров алардин сўрди-ким сизнинг силсилангиз не йерга йетар? Алар дедилар-ки, киши силсиласи била ҳеч йерга йетмас ва дер эрмишлар-ки, нафсларингизға туҳмат қилинг-ки, ҳар ким Тенгри инойати била ўз нафсининг йомонлиғин ва кайд-у макрин билган бўлса, агарчи анга саҳл-дур, аммо бу йўл соликларидин кўп бор экандурлар-ки, йо аййуҳа-л-лаз:на оману: омину: биллоҳ⁵ ишорат анга-дур-ки, ҳар турфатульайнда⁶ ўз вужу:ди нафъийин ва маъбуд-и ҳақиқий исботин қилғай.

Жунайд қуддиса сирру:ҳ дебдур-ки олтмиш йилдур-ки, иймон келтирмақдадурман валокин ул ихтийор тарки ва қуср-и аъмол мушоҳадасидин ўзга нима ҳосил бўлмас ва дер эрмишлар-ки тааллуқ мосивоға⁷ бу йўл соликиға улуғ ҳижоб-дур.

Байт:

¹ Аллоҳнинг жазабаларидан бир жазабаси инс-у жин амали билан тенгдур.

² Ичдан ошно бўл, ташдан бегонасимон, бундай гўзал йўриқ жаҳонда оз бўлади.

³ Эранлар бор уларни на тижорат ва на олди-берди Аллоҳ зикридан чалғитади.

⁴ Дадак — чўри.

⁵ Эй иймон келтирганлар, Аллоҳга иймон келтирингиз.

⁶ Турфатульайн — кўз очиб юмиш.

⁷ Мосиво — Аллоҳдан ўзга ҳамма нарсалар.

Таъаллуқ ҳижоб-аст-у беҳосили:
Чу пайвандҳо бигусули: восили:¹

Ҳақи:қат аҳли иймонни мундоқ таъриф қилибдурлар: Иймон – қалбни Аллоҳдан бошқа ўзига ром этувчи фойдали ва фойдасиз нарсалардан узиб, Ҳаққа боғлашдур. Ва дер эмишлар-ки, бизнинг тари:қамиз суҳбат-дур ва хилватта шуҳрат-дур ва шуҳратда офат, хайрийа жамъиййатдадур ва жамъиййат суҳбатда бу шарт била-ки, бир бирига нафй бўлулғай. Ва улча ул бузург буйурубдур-ки таъоло нуъмину соъатан² ишорат анга-дур-ки, агар жамъе бу йўл соликлари бир-бири била суҳбат тутсалар, анда кўп хайр-у баракат-дур, уми:д-дур-ки, анга мулозамат ва мудовамат иймон-и ҳақийқийға мунтаҳо бўлғай. Ва дер эрмишлар-ки, бизнинг тари:қимиз Ёрватун васиқун³. Ул илиг Пайғамбар салла-ллоҳу ʼалайҳи ва саллам мутобаъатиға урмоқ-дур-у саҳоба-йи киром осориға иқтидо қилмоқ ва бу тари:қа оз амал била кўп футуҳ йетишур. Аммо суннат мутобаъати риъойати улғ иш-дур-ки, ҳар киши бу тари:қимиздин йуз эвурса, анга ди:н хатари-дур. Ва дер эрмишлар, солик вақти-ки Тенгри дўстларидин бири била суҳбат тутса, ўз ҳолидин воқиф бўлсун ва суҳбат замонини ўзга замон била мувозана қилсун⁴, агар тафовут топса, а-субта фа-алзим⁵ тут! Ва дебдурлар-ки “ло илоҳа” таби:ъат нафйи-дур ва “илла-ллоҳ” маъбуд-и барҳақ исботидур ва “Муҳаммадун Расу:лиллоҳ” ўзни фа-ттабиъу:ний⁶ мақомиға кийурмак, мақсу:д зикрдин тавҳи:д калимасининг ҳақи:қатиға йетмак-тур ва калима ҳақи:қати ўзга калима айтмоқдин бакуллий нафй бўлмоқ-дур. Кўп айтмоқ шарт эмас. Дебдурлар-ки

¹ (Ҳақ таолодан бошқа нарсага бўлган) илинж тўсиқ ва ҳосилсизликдир. Бандларни еҳсанг восилсан, яъни ҳаққа етишган киши бўласан.

² Яъни кел бирор соат иймон келтирайлик. Бу суҳбатлашайлик маъносида.

³ Ёрватун васиқун – мустаҳкам, ишончли тутунғич.

⁴ Мувозана қилмоқ – мослаштирмоқ.

⁵ Мўлжални оддингми, давом эттир!

⁶ Менга эргашингиз.

Ҳазрат-и Хожа Азизон ғалайҳи-р-раҳма ва-р-ризвон дер эрмишлар-ки, йер бу тойифанинг кўзида бир суфрача-дур ва биз дербиз-ки, тирноғ йузичадур. Ҳеч нима булар кўзидин ғойиб эмас. Ва дебдурлар-ки тавҳи:д сирриға йетса бўлур. Аммо маърифат сирриға йетмак душвор-дур. Алар муборак сафар ази:мати қилурда бузургзодалардин бирига зикр таълимин дегандурлар. Ул сафардан қайтғанда аларға дебдурлар-ки, ул таълим олған зикрға иштиғол кўрсатмайдур ва тарк қилибдур. Алар андин сўрубдурлар-ким бизни ҳеч туш кўрдунг? Деди: Ҳов кўрдум! Дедилар-ки, сенга бас-дур! Мундин маълу:м бўлур-ки, ҳар кимга-ки оз робита бу азизлар била бўлса, охир мулҳақ бўлур ва ул нажот сабаби-дурур ва даражот рафъи бўлур. Алар ҳазратида биров деди-ки фалон киши бемор-дур ва хотирингиз таважжуҳи дарйўза қилур¹. Алар дедилар-ки аввал бозгашт-и хаста баъд аз он таважжуҳ-и дил-и шикаста². Алардин каромот³ талаби қилдилар. Алар дедилар-ки бизнинг кароматимиз зоҳир-дур. Бовужуд-и бу навъ гуноҳ йуки йер йузида бора олурбиз. Алар дер эрмишлар-ки Ҳазрат-и шайх Абу Саъи:д қуддиса сирру:ҳдан сўрубдурлар-ки, сизнинг жанозангиз илайида қайси ойатни ўқусунлар? Дебдурлар-ки ойат ўқумоқ улуғ ишдур, бу байтни ўқусунлар-ки:

чист аз и:н хўбтар дар ҳама офоқ кор
дўст расад назд-и дўст, йор ба назди:к-и йор⁴.

Андин сўнгра алар дебдурлар-ки бизнинг жанозамиз илайида бу байтни ўқусунлар-ки, байт:

муфлисони:м омада дар кўй-и ту
лавҳашаллоҳ аз жамол-и рўй-и ту⁵

¹ Дарйўза қилмоқ — тиланмоқ; таважжуҳ — юзланиш.

² Аввал беморнинг тузалиши керак, ундан сўнг синиқ кўнгул таважжуҳи бўлади.

³ Каромот — “каронат”нинг кўплиги.

⁴ Бутун оламда дўст дўст қошига, ёр ёр олдига етишидан яхшироқ нима бор?!

⁵ Биз сенинг кўйингга келган қашшоқлармиз, юзинг жамолини кўриш орзусида таҳсин айтамыз.

Мавлоно Жалолоддин Холидий ҳазратларидин сўруптурлар-ки Ҳазрат-и Хожа Баҳоуддиннинг сулу:к-у тари:қининг нисбати мутааххир машойихдин қайси бирининг тари:қида муносабати бор? Ул дебдур-ки, сўз мутақаддимин машойихидин икки йуз йилдин ортуқ-дур-ки, бу навъ осор-и вилоят зуху:ри-ки Хожа Ҳазратлариға Тенгри таъоло иноятидин воқиъ бўлубдур, тари:қат машойихиға мутааххирлардин ҳеч кимга бўлмайдур. Алар йетти йуз тўқсон бирда рабиъу-л-аввал ойининг учида душанба кечаси оламдин ўтибдурлар¹.

Ҳазрат-и Навойий **Ҳайругу-л-аброрда** Баҳоуддин Нақшбанд мадҳига алоҳида бир боб бағишлаган. **Фаройибу-с-сигарда** Ҳазрат бир қитъа билан толибнинг нақшбандия тариқатига киришининг энг осон йўлини кўрсатган. Толиб аввало нафсини қаноат билан чеклаши, яъни бутун дунёвий орзу ҳаваслардан кечиши, ҳеч кимдан ҳеч нарса тамаъ қилмаслиги керак.

Ҳазрат толибга ерни тахт, кўкни чатр (соябон), фано шуъласини зарбафт тўн, лолазорни ҳашамат, пок сўзингу қон ёшингни дуру лаъл деб билсанг мажозий шоҳ эмас, ҳақиқий шоҳ бўласан, дейди. Бу тариқат ҳозирлигини кўргандан сўнг тўрт амал – анжуманда хилват, ватанда сайр, қадамга назар, ҳар дамда хушёрлик адо этилиши керак:

қаноат нақшининг ифшоси-йу Нақшбандийа тари:қининг адоси

қаноат тари:қиға кир эй кўнгул-ки хатм ўлгай ойин-и иззат санга

десанг шоҳ ўлай йер-у кўк бас дурур бу бир тахт-у ул чатр-и рифъат санга

фано шуъласида йашур жисмни керак бўлса зарбафт хилъат санга

йетар лола буткан қойа қулласи мурод ўлса гулгун ҳашмат санга

¹ “Насойим” нинг мазкур Эраслон нашри, 239-243 с.

эрур бас ариф нукта-ву қон йошинг
дур-у лаълдин зеб-у зийнат санга
десанг хилватим анжуман бўлмасун
керак анжуман ичра хилват санга
ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл
сафардин агар бўлса меҳнат санга
назарни қадамдин йироқ солмағил
бу йўл азми гар бўлса рағбат санга
дамингдин йироқ тутмағил хушни-
ки йузланмагай ҳар дам офат санга
бу тўрт иш била рубъи маскун аро
чалинмоқ не тонг кўс-и давлат санга
бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд
Навойий агар йетса навбат санга

Анжуманда ҳилват халқ билан бирга бўлган ҳолда Ҳақ таоло ёди билан бўлишдир. Баъзилар Ҳақ таоло ёдидан чалғимаслик учун халқ билан алоқани узиб ёлғиз кун кечирадилар.

Ватанда сайр кўнгилни поклаб равшан қилиш натижасида оёқ билан юрмасдан кўнгил билан оламларни кезиш, ҳис узвларисиз Ҳақ таолонинг нури воситасида мавжудотни идрок эта олишдир.

Қадамга назар юрганда кўзи мақсаддан чалғитувчи нарсаларга тушмаслиги учун назарни товон юзасига қаратмоқ.

Ҳардамда хушёр ичдан чиққанда ҳ ҳосил қиладиган ҳар бир нафасни **Хув** деб зикрга айлантиришдан иборат.

Нақшбанидияга оид асарларда мазкур амаллардан ташқари яна **ёдкард**, **ёддошт**, **бозгашт**, **нигоҳдошт**, **вуқуф-и замоний**, **вуқуф-и ададий**, **вуқуф-и қалбий** деган етти амал борлиги айтилган. Ҳазрат-и Навойийнинг буларни тилга олмаганининг сабаби **ёдкард** зикрдан иборатлиги, **бозгашт**, яъни зикрда калима-йи таййибадан сўнг **Худовандо**, менинг мақсу:дим **фақат сенсан** дейиш ва **вуқуф-и ададий**, яъни зикрда ададни

риоя қилиш баъзан зокирни зикр ҳақиқатидан чалғитиши мумкинлигидир¹. **Нигоҳдошт**, яъни калима-йи таййибани айтиш давомида ўзга ҳеч нарсани эсга келтирмаслик зикр шарти, **вуқуф-и қалбий**, яъни зокирнинг Ҳақ таолонинг ҳозирлигидан кўнгил огоҳлиги зикр натижаси, **ёддошт**, яъни солиқнинг Ҳақ таоло ҳузурини доимо завқ билан идрок қилиши, унинг ҳолига оид **вуқуф-и замоний**, солиқнинг носазосини йўқотиш мақсадида ўтган вақтини баҳолаб бориши сулук шарти бўлганлиги учун Ҳазрат-и Навойий буларни ўқувчига эслатмаган.

Ҳазрат-и Навойий Нақшбандиядаги барча талабларни аъло даражада ижтимоий ва ижодий фаолиятида ортиғи билан бажарди ва бундан дунёдаги ҳамма покдил инсонлар улуғ манфаат кўрдилар, кўрмоқдалар ва кўражаклар.

¹ Ҳазрат-и Хожа Баҳоуддин адад риоятини лозим деб ҳисобламаган.

Илмий-оммабон адабиёт

Алийбег Рустамий

**ҲАЗРАТ-И
НАВОЙИЙНИНГ
ЭЪТИҚОДИ**

Муҳаррир	Муҳиббек Рустамов
Рассом	Уйғун Солиҳов
Мусахҳиҳ	Юсуф Музаффар
Саҳифаловчи	Носир Комилов

Босишга рухсат этилди 07. 04. 2010. Бичими 84x108^{1/32} офсет
қоғози Times Uz ғарнитураси. 5,0 шартли б.т. 4,5 наshr т.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 20.

«EXTREMUM PRESS» нашриёти, Тошкент ш.,
Ж.Обидова к.,160.

«SAYDANA-PRINT» МЧЖ босмахонасида босилди. Тошкент ш.,
Қамарнисо к., 3. тел: 246-15-86; 338-17-23.

72-330
62-63
86-101

Алибег
Устамий

ISBN 978-9943-369-07-8

9 789943 369078